

Színi lelkem székesfővárosa: Debrecen

Lengyel György tizenhat éve – három felvonásban

„Igazságot, szépséget és költészetet tolmácsolni...”
(Jaques Copeau)

(Sok száz színházi emberrel beszélgettem hírlapírói évtizedeimben. Lengyel Györgyöt elmulasztottam. Feledékenységből? Semmiképp. Éppen hogy nagyon kísértett első és sokáig utolsó találkozásunk emléke. Juhász Béla tanár úr szabad szemináriumának egyik témájaként a Sirály előadását [1966. III. 25.] tűzte napirendre március utóján. Dolgozatocskám hallgatósága akkor délután diáktársaim mellett hatalmasat gyarapodott; tanár úr meghívására az intézeti alkalomra Lengyel György vezetésével megérkezett az előadás kis csapata: Lontay Margit, Kézdy György, Sinkó László. Köszöntésük után remegő hangon felolvastam vélekedésemet, majd beszélgetés következett, mely során főrendező úr Csehov darabjának múltját, a szerepek és az előadás értelmezésének mélységeit bontotta ki. S csak ámulhattam: mi mindent nem tudok arról, amiről beszéltem! Aztán tanár úr bezárta az eszmecserét, nevéinkben is köszönte a színháziak látogatását. Már indultam az ajtó irányába, amikor valaki vállamat érintette, megfordultam: Lengyel György volt, és szelíd kedvességgel szólított. Elkérheti-e szövegemet, mert ugyan a Naplóban már megjelent az előadás kritikája, ám dolgozatom néhány olyan szempontot is felvetett a színészi alakításokat érintve, hogy érdemes volna közölni. Ugyan mit mondhattam? Még köszönetet se a törődéséért, oly megrendülten adtam át írásomat. Akkortájt a Naplót nem olvastam, de a következő napokban reggelente megvásároltam, s tán három nap múltán kinyitottam a nagytemplomi villamosmegállóban, és a kulturális rovatban ott láttam írásomat: Még egyszer a Sirályról címmel. Sorsos jelnek tekintsem tűnt idők homályából, hogy a cikk alatt a lap Sinkovits Imre Kossuth-díját köszöntötte? S micsoda kábulat – az Egyetem előcsarnokába lépve, félemeleti messziségeből vásárhelyi Pákozdi Ferenc kurjantott látásomra: „Olvastam a kritikádat! Ilyen kell! Nagyon jó!” A szigoros Feri bácsi mondja? Hallgattam és ámultam, hiszen könyvtári zugában egyszer szigorának mértékét megismertem, amikor egy 1942-es Beethoven-koncert emlékében Karajant így dicsérte: „Még a légyszart is levezényelte a kottáról!” Hogyan tudnék én akár egy színészi gesztust is leírni? Máskor a villamoson zötykölődtünk, s tán épp a III. Richárd bemutatója után harsányan közölte, miért hamis Vas István fordítása, s mondani kezdte – hallgatta a cívisek népe angolul a „gonosztevő-monológot”, majd a maga fordítására váltott. Nagy színház elevenült az egyetem és a Honvéd utca között. Ugyan mit érzek-e én Lengyel György Csehov-partitúrájából?... – zavartan tűnődtem Feri bácsi lelkesülésén, aki még szakállát is simogatta, mint közelébe érve feltekinttem rá. Feri bácsi

diadalo s bátorítása s a Napló nyilvánossága végzetesen meglódtotta ambíciomat: sor-sommá avathatom a színházat?! Addig történésznek képzeltem magam, nagyanyám legyintett s tán szabadabb idők áhítatában mondogatta: „Jogász kell legyél, mindent kibeszélsz!” Viaskodásom mélységét Lengyel György a Sirállyal nyitotta meg, s tán Bakó Bandi, hogy kritikáját követően nagyvonalú engedékenységgel teret adott a ráadásnak. Reméltem, hogy megköszönhetem főrendező úr figyelmét, törődését. Alkalom ígérkezett, mert Kamondy László Szóktetés albrletbe című darabjának bemutatóját (R.: Fényes Márta, 1966. V. 14.) követően másnap vitát hirdettek. Elmentem, s döbbsentem hallgattam: addig ilyen alpári légkört még nem éltem színházról beszélgetve. Szerző, darab, előadás a fővárosi pökhendiség változataiban szennyeződött. Valóban esendő előadás volt, de Zsugán István, az Esti Hírlap kritikusa s társai mintha a királypistai műintézményben szerzett másnaposság gyomorürítését szavakra fordították volna. Az alpáriságba pácolt óra azóta is kíséri életemet. Aztán Kamondy verejtékes, hamuszín arccal felállt, s annyit mondott: „Ezek után több drámát nem írok.” És valóban nem írt, 1972. október 23-án véget vetett életének. Akkor nagyon vágytam, hogy találkozzam Lengyel Györggyel, s a köszönet mellett megkérdezzem: mi is történt Kamondy darabjának viharában? Ez volna az ítélezők mestersége? Nem, ezt a hangot és fölényt soha! Honnan a megbizatas? Az égiektől aligha. Azon a debreceni szombaton határoztam el, hogy ha színház és írás – mindenekelőtt a magyar író és a magyar dráma ügye! Lengyel György nem volt jelen, s több mint egy évtized telt el, hogy Király bácsi ivójában újra találkoztunk, akkor második felvonását élte Debrecenben. Eppen egy Csikos Sanyival folytatott János király-eszmecsere közepébe érkeztem. De hivatalos beszélgetésre kérni nem éreztem elég készségséget. Megismertem már jónéhány rendezőt, s bámultan félművelten is mily magabiztosan prófétálják egy-egy előadás ígétét. Írásai, fordításai nyomán is Lengyel György készsége és műveltsége mellett méltatlanul alacsonynak éreztem magam. Akkortájt még mindig Sirály-dilemmával vívódtam, mert a színházcsinálás módozata, a megújulás esélye, összeomló színészi sorsok nyugtalanítottak a szklerotikus közéletben. Kísérleti pódium ugyan miként vajúdhajta ki az igazságot? A legjobb ambíciók törvényszerűen összeomlanak Nyínamódra? Dégi Pista mást, jobbat, a kor zaklatottságát kifejező Trepljovja pisztolyának dörrenése is visszhangzott Bajor Gizi, Somlay, Soós Imre, Latinovits végzetében – ugyan miként álmodhatunk színházat ezen a kelet-közép-európai tájon; mennyi verejtékkal, könynyel és meg-megújuló reménnyel a kockázatban? Kérdezem magamtól azóta is.

Lengyel György dolgozószobájában, ihlető könyvek, tárgyak, fotók szellemkörében a zöld tea emlékezetserkentő bájjitalának illatában elhelyezkedünk. Az egyik polcra Jean-Luis Barrault tekint ráánk. Lengyel György 1959-es Színészek, szerepek című könyv szerkesztőjeként Barrault Gondolatok a színházról című tanulmányát is fordította. Ebben olvashatjuk: „A színház az egymással szembekerülő ellentétes erők viadalának porondja... Ez az, amit egyedül a színház igazsága nyújthat: megtisztulni, jogot szolgáltatni, erősíteni.” A színházról, Debrecenről beszélni sem másként! Igazsággal szolgálni! „Hányszor kell ezt még újrakezdenünk” – panaszos keservvel kérdezi Bornemisza Péter uram Hubay Miklós Színház a cethal hátán című darabjának záró pillanatában. Késő délután, az estébe közeledünk... – annyi töredékes beszélgetés után, csaknem fél század múltán Sirály-létünk eseményeit idézve, kezdjük hát újra, jó Lengyel György uram!)

I.

Aranykorban Aranygyűrű

– Mikor jártál először a Csokonai Színházban?

– Jóval előbb, mint Debrecenben. Családi kapcsolatban voltunk Somlay Artúrral, s az ő monumentális hatása folytán gyermekkoromtól már bábjátékkal is a színház lázában éltem. Ifjúságom éveiben hevülésem csak fokozódott. A budapestiek mellett fáradhatatlanul néztem más előadásokat is. Évad végén, júniusban a vidéki színházak fesztiválja következett, amikor ki-ki elismerésre remélt előadását Pesten is bemutatta. Az ötvenes évek első felét idézem, amikor korhű „szakmai” viták, viszályok is követték a bemutatókat, gimnazistaként azokra is néha bementünk barátainkkal. De ne kérdezd, hogy miről vitatkoztak, mert szinte mindent azonmód kitöröltem az emlékezetemből. Rendezők, direktorok, minisztériumi emberek felszólalásai követték egymást, s riasztó elviséggel hadakoztak. Ám Debrecenről kérdeztél – rémisztő volt az első emlék: az *Aranygyűrűt* játszották az akkor Izabella (ma Hevesi Sándor) téri Magyar Színházban 1954 júniusában... Soha nem néztem a pártéltető darabokat, szüleim nem is adtak volna pénzt, csak Hágy Gyula remeklését, az *Élet hídját* láttam Somlay belépőjével. Az *Aranygyűrűről* nem hallottam, elmentem hát, mert tetszett a címe.

– ...Mensáros László szörnyülködő kacajjal idézte, az öntödei jelenet hitelességét erősítendő: a *Járműjavítóban* is tanulmányozták a munkáséletet.

– Képzelheted! S nem azért fanyalogtam, mert Madách Imre drámakölteményének bővületében töltöttem az 54-es tavaszt. Ugyanis diáktársaimmal a Zenekadémián bemutattuk a *Tragédiát*. Amely hatalmas eseményt jelentett a budapesti értelmiségi körökben. Kodály Zoltán, Lukács Margit, Szörényi Éva s más művészi kiválóságok ültek a nézőtérben, mert akkor a Nemzeti Színház nem játszhatta a *Tragédiát*. Nincs mit beszélni az *Aranygyűrűről*, de annyit mégis: kiváló színészek, Mensáros, Márkus, Soós Imre, Andaházy Margit már-már hitelesítették a silány történetet. S mint tudod, Taar Ferenc írta. Ám a következő évekből feledhetetlen előadásokkal jelentkezett Téri Árpád színháza: 1955-ben Vámos László rendezésében Erkel *Bánk bánját* láttam. S ebben az előadásban már körvonalazódott mindaz, ami Vámos egész munkásságát jellemezte: a prózát is egy kicsit érzelemdús felfokozottsággal, „zenésen” rendezte. S ezt igazolta a másik debreceni, Vámos-előadás, az *Ármány és szerelem* is. Amely Gellért Endre klasszikussá emelkedett felfogását követte, de ezt nem elmarasztalásként mondom, mert kitűnő példákat vállalni és követni alkotói hitvallásnak is tekinthető. Majd a debreceni *Úri muri* (1963. III. 28.) előadásomban én is vállaltam a gellérti hagyományt. Mert tehetséges színészek jó együtteses játékban a maguk stílusához hajlítják a darabot. Így láttam én a debreceniek *Ármányát* is, amelyben Mensáros Ferdinándként, Örkényi Éva mint Lujza, Márkus László von Kalb szerepében remekelt. Már a Madách Színházban dolgoztam Márkussal, s említettem neki kitűnő Schiller-szerepét, ám nem hatódott meg, mert számonkérően

riposztzott: „De a Bóni grófban nem láttál!” Báróként viszont igen: 1956-ban amikor a debreceniek az *Éjjeli menedékhellyel* vendégszerepeltek – ma is emlékemben él az előadás. Luka: Novák István s a többiek is Berényi Gábor rendezésében Solti Bertalan, Hotti Éva és Mensáros Színészként különösen tetszett. Vele az *Ármány és szerelem* idején, 1955 júniusában ismerkedtem meg. A rádióban amolyan segédrendezőként hoppmesterkedtem, s Major Tamás Büchner *Danton halálának* felvételét szervezte. A szereposztás elkészült, ám Desmoulin alakítója hiányzott. Major közölte: „Holnapra szerezzon egy színészt!” Éppen este láttam a Schiller-előadást, utána Mensárost megkerestem és kérdeztem: vállalná-e a szerepet. „Téged megöl Major!” – válaszolta. S én nem értettem Laci jövődölését. Másnap felvétel előtt diadallal közöltem: „Major elvtárs, kiváló színészt találtam!” – és mondtam Laci nevét; „Ismerem” – mondta, és többet nem is szólt. Érkezett Mensáros, s tőle három lépésre Major még odasziszegte nekem: „Hülye!” Egyébként a debreceni színészek később kísértették a Madách Színház *Éjjeli menedékhely* előadását. Mert Mensárosnak nagyon fáj, hogy a Színészt nem játszhatta ismét, a szerepet Ádám Ottó Dégi Pistára osztotta. Márkus pedig halálosan megsértődött, hogy a debreceni Bárót nem ismételheti, mert azt Mensáros alakíthatta.

– Kárpáti Aurél Főpróba után című, 1956-ban megjelent színi kritikáinak gyűjteményében olvasom: az anyaggyűjtés és a jegyzetanyag személyedhez kötődik. S még csak ebben az évben kerültél a főiskola rendezői szakára...?

– Somlay-élményem mellett meghatározó volt a kapcsolatom Kárpátival. Főiskola 1954–56 között nem hirdetett rendezői szakot, így időm volt segíteni. Rengeteget mesélt, idézte a század első felének színházi életét, előadásokat, színészeket. Marton Endre osztályába kerültem, de mondhatom: Kárpáti magántanárom volt, s neki is köszönhetem, hogy érdeklődésem a történeti és elméleti kérdések felé is kitágult. De ne feledjem Németh Antalt se, akit diákként Balogh Géza barátommal kerestünk meg a *Tragédiára* készülve.

– A lelkesült tudni akarás az ifjúság nemes természeté: Kárpáti előítéletesen fogadta és méltatta Németh Antal munkásságát a *Nemzetiben* 1936-ban, és később is. Beszéltek erről?

– Kárpáti nagyságára vall: az ötvenes évek közepén amikor találkoztak, bossánatot kért Némethtől. Már mindketten száműzötként éltek, kivetetten a honi színi világból. Egyébként a Főiskolán a forradalmas özön alig tanultunk valamit, Major mint főtanszakvezető a viharos időben jó két hónapra eltűnt, majd amikor előkerült, közölte: jövőben már kiváló elődeinkkel is foglalkozunk, például Hevesi Sándorral. Mondanom se kell, soha nem hallottunk nemcsak Hevesi munkásságáról, de Horváth Árpádról és Pünkösztiről sem. Brecht neki jóval később következett, és nem akkor és nem úgy, amint Gellért Endrét bántva, magát legendásította életvallomásában. S persze Németh Antalnak a nevét se ejtette ki, akinek pedig Major rengeteget, voltaképp az életét is köszönhette. Major életvallomásában (Koltai Tamásnak) Némethet emlegeti, fájó kegyetlenséggel elintézve. Mindez a hiány s mennyi más mulasztás is máig deformálja

színházi életünket. A főiskolán 57-ben megismertem Vámos Lacit, aki Sulyok Máriának volt tanársegédje, majd a vele való kapcsolat előlegezte is a debreceni éveket.

Szendrő asztalánál

– Somló István jegyzi a *Színészek, szerepek című vallomásgyűjteményt, amelynek szerkesztésében munkatársként és Ellen Terry, John Gielgud és J. L. Barrault írásainak fordítójaként is közreműködöttél. Mondhatjuk: ez a könyv jó évtizedes ideológiai zárka után az első munka, amely itthon újra kinyitotta a horizontot a világszínházi gondolatok felett.*

– De hogy mily nyomorítva, huzakodások és csonkítások árán folytatódott a *Színész, rendezők* (1964), majd *A színház ma* (1970) című antológia élete, az külön regény: politikai-művészeti életünket jellemezte. A Főiskolán a korabeli színházi gondolkodást igyekeztem tágítani, amiben Gyárfás Miklós kitűnő dramaturgiai órái is bátorítottak. Így például nagy tanulmányt írtam az Elektra-téma történetéről. Amelynek folytatásaként a *Magyar Elektrát* rendeztem harmadéves vizsgaként. De, hogy értsd a Főiskola szellemét, egy történettel megvilágítom. A tragédia zárásaként felhangzott egy zsoltár, s a párttitkárnő feljelentett, mondván: Bornemisza-értelmezésem egyházi befolyást sugall, mert ifj. Peskó Zoltán barátom édesapja az Evangélikus Egyház karnagya és orgonistája volt. Potomság, hogy Bornemisza prédikátor volt, ezzel nem érveltem, hanem Nádasydynam mondtam: baj lesz a zsoltárral. „Hát az első kommunisták a protestánsok voltak!” – háborgott felejtetetlen tenorhangján Nádasy. Következett az értékelés, a pártasszony nyilvánosan is megismételte vádját, mialatt beszéltem, Major hallgatott, és Nádasyra pillogott, aki egyenletesen bólogatott. Major kérdően rá nézett, és látván Nádasy engem erősítő fejbillenéseit, futni hagyott, így Bornemiszával én is megmenekültem. Negyedéven Plautus *A hetvenkedő katonáját* rendeztem; Linka Gyuri, Mendelényi Vilmos, Kézdy Gyuri, Timár Éva, Győri Franciska játszott benne, Makai Péter tervezte a díszletet, Peskó Zoli írta a kísérőzenét. Amikor végeztem, Somló a Vígszínházat vezette, s hívott. „Gyurikám, gyere ide.” Kazán és Kazimír ott volt...; Somló az elvtársakban ellenséget látott, s úgy vélte, velem lenne híve a művészi munkában. Megerősített kétségeimben, hogy láttam: főiskolás társaim is vidékre mennek, én is inkább kipróbálom magam, mondtam Somlónak. „Igazad van!” válaszolta, s alighanem ő sugallta Szendrő Józsefnek, hogy hívjon Debrecenbe. Szendrő látta a Plautus-előadást, Kárpáti könyvét is ismerte, így őszinte szívvel, szeretettel invitált Debrecenbe. Akkor még úgy hittem, hogy átmeneti lesz a szövetség a prózával és Debrecennel, mert én voltaképp az Operába készültem. Nádasy Kálmán szellemi élményt jelentett a Főiskolán, s az ő jóvoltából az Operában már asszisztensként dolgoztam. Nádasy is úgy számított, hogy a főiskolásoknak kötelező debreceni gyakorlatozás után visszatérek. Nem így történt, ebben Szendrőnek is nagy érdeme volt. Társulatszervező erejét korábban is igazolta, hiszen a József Attila Színházat ő indította el, Debrecenben a Téri-korszak után új életet

kellett lehellni a társulatba, s ezt Szendrő jól alakította: Latinovits Zoli ragaszkodó szeretettel megírta ezeket az éveket. 1958-tól Zoli is Szendrő bizalmából kapott rangos feladatokat; de például Gerbár Tibort, Sárosdy Rezsőt, Bárány Frigyeszt a Faluszínházról hívta Debrecenbe. Hofi Géza még Hoffmannként a Fészekben jelentkezett Szendrőnél, „Na mit tud, halljuk!”, és átmentek egy szobába. Előbb kiküldte Hofit, majd ezt mondta: „Közepes, de lelkes, segédszínésznek hadd jöjjön!” Nevét Szendrő igazította Hofira, hogy a színlapról megjegyezzék. Aztán Hofi beugrott a Francia király szerepébe, majd epizódokat játszott kevés sikerrel. De klubbeli műsorait Szendrő kedvelte, s látta, hogy másféle tehetséget ígér, így Alfonzóhoz irányította. Szendrő segítette s hagyta játszani a fiatalokat, kedvelte Pethes Gyurit is, aki előttem végzett a főiskolán, s már néhány sikeres előadással rangot adott a színháznak (*Rómeó és Jeanette, Ilyen nagy szerelem*). Szendrőnek Pethessel valóságos titoknoka voltam, mindent megbeszéltem velem. Diploma-rendezés előtt, játékmesterként dolgoztam 1960 őszén; a *Warrenné* próbáit elindította, aztán közölte: két hétig dolgozhat! Majd visszatért, átigazította munkámat, de a fontos: bízott bennem. Kedveltem Szendrőt azért is, mert nagy Németh László-rajongó volt, gyakran idézte gondolatait. A *Papucshósszal* szerettem volna diplomázni, de a Főiskola nem engedélyezte. Helyette jó néhány más darab felvetődött, végül Szendrő javaslatára döntöttem *Az ész bajjal jár* című Gribojedov-szatíra mellett. Fordítója is Debrecenből indult: Kardos László, akit egy-két kérdésben megkerestem. A diploma-előadásban Lontay Margittal, Hegedüs Erzsivel, Soós Edittel, Novákkal, Simorral, Tándorral, Oláh Gyurival, Holl Pistával, Pásztor Erzsivel, Sárosdy Rezsővel, Bángyörgyivel dolgoztam együtt.

– *Tanáraid közül ki látta a vizsgaelőadást (1961. III. 30.)?*

– A bemutatón senki. Borzalmasan elkeserített, mégis feledhetetlen este volt. Előadás előtt Szendrő kilépett a függöny elé, s így szólt: „Ma este egy fiatal rendező munkáját látják. Legyenek hozzá irgalmasak. Szeressék!” Megrendítő volt. Az első szünetben üzentek: a direktor vár a szüleiddel! Szendrő a szobájában átadott egy borítékot: ötszáz forint jutalmat kaptam. Aztán Olty mint rektor érezte, hogy nincs rendjén az intézmény közömbössége. S azt mondta: „Majort »le fogom hozni«”. Itt jegyzem meg, örökös utálatom színi életünk frázisától, miszerint lentiség vidék, a magasság: Budapest: „Lemegyek Debrecenbe” és: „Felmegyek Pestre”! Rettenetes! – ez a kifejezés alapján tudatosítja a kettészakítottságot, amely mindmáig él a köz- és a művészeti életben. Olty állta a szavát; férjével, Pálos Györggyel és Majorral megnézték a Gribojedov-előadást. Utána vacsorázni mentek a Bikába, elkísértem őket, már az ajtót nyitották, amikor Major annyit mondott: „Azért meg lehetett érteni, miről volt szó.” Aztán Major belépett a szállodába, Olty hátramaradt, s annyit mondott: „Ne izgassa magát!”

– *Meglehetősen silány szakmai-életigazító diplomára így érdemesültél?*

– Mégpedig arany minősítéssel, bár ez a szakmaiságot jelentette, mert marxizmusból megbuktam, s a pótvizsgán kegyelemből engedtek át. Egyébiránt a Főiskolán osztályunknak (Pós Sándor, Léner Péter, Angyal Mária, Bencze Zsuzsa és Molnár Gál Péter, akivel ekkor kezdődött sok évtizedes hűvös kap-

csolatunk) még egy értékelő összejegyzetelt rendeztek. Major beszélt sablonos általánosságokat, lerítt róla: utálja a Marton-osztályt, sorsunk nem érdekelte. Bejárt a főiskolára, ha éppen ráért. Nincs értelme róla beszélnünk, menjünk vissza Debrecenbe!

- *Mégpedig Király bácsi fogadójába! Szendrő asztalánál nagy élet hullámozott, mint a „Térdszalag”-ban Falstaff társaságában...*

- Azért bardolfok és pistolok nem voltunk, mert szenvedélyesen a színházról beszélgettünk. A nappalok és éjszakák gyakran egybe gomolyogtak. Esténként Király bácsinál kezdtük; ittunk, Szendrő mesélt, kérte a fröccsöket magának, mert másnak nem fizetett. Történetei mélyén élettanulságok, pedagógiai példabeszédek lappangtak. Aztán folytatódott az éjszaka; mentünk a Művész presszóba, olykor a Bikába. Amikor Szendrőt hazakísértem, szenderegve várta altisztünk, Józsi bácsi, aki tündéri ember volt; levetkőztette, s ágyba fektette direktorát. Szendrő, ha mártós is volt, a rendkívül okos, művelt embernek legtöbbször akkor is remekül forgott az agya. A Kossuth utca elején albérletben élt, s ide tért meg éjszakai barangolásaiból. Társaságban mintha a magány fájdalmát próbálta volna elűzni. Karácsonykor a szállásadónő hívta: töltsé velük az estét. Szendrő elérzékenyült az asszony kedvességén. Az ünnepi asztalon még értékes ajándék is várta a direktort. Majd másnap a reggelinél Szendrő egy borítékot talált: benne a Jézuska-csomagocska számlája, s a felszólítás: fizesse ki! Szendrőt rettenetesen összetörte. Ha valakivel nem volt jóban, brutális tudott lenni. Megviselt ember volt, hosszú hadifogságot szenvedett, s mint színházi embert Major sokszor megalázta. Akkor már harmadik éve vezette a debreceni színházat, s folytonosan támadták a *Napló*ban, névtelen levelekben s persze elvtársi alapon. Thúróczy György, a tanács művelődési osztályán dolgozott, aki nyíltan nem léphetett elő igazgatójelöltként, de lázasan szervezte a Szendrő elleni hadjáratot, főként „züllött életének” vádjával. Kivétel: Ördögh László tanácsi osztályvezető, aki finom, művelt és diplomatikus emberként gondozta a színház ügyeit. Az 1961-es évad végére a helyzet végzetesre fordult, alighanem azért, mert magasabb szinten döntöttek...

- *A hírhedett első titkár, Gódor elvtárs uralta a várost és a megyét...*

- Ismert és derűs történet a színházi életben ma is, amikor Gódor a színészek erkölcsi életén háborgott, Szendrő így válaszolt: „Úgy élünk, mint egy nagy család, mindenki mindenkivel...” Nem tudom, hogy ez így történt-e, de jelen voltam, így tanúskodom, hogy amikor Gódor hívatta Szendrőt, aki azt üzenté: „Minek menjek! Ha valamit akar, jöjjön ő!” Alighanem régi konfliktus élt köztük még Szendrő pécsi idejéből, mert akkortájt Gódor ott pártoskodott.

- *Igazgatói kinevezésére emlékezve (A kacér múzsat szolgáltam) Taar Ferenc a támadásokat, a pártot és Gódort sem említi. Csak azt, hogy Szendrő egy idő után őt, dramaturgját riválisnak tekintette.*

- Ismerem Taar regéjét, amely tele valótlansággal. Mindenekelőtt: Szendrő soha nem féltette posztját Taartól, az az igazság, hogy lenézte, s ezért a társaságába se tartozott. Amikor Szendrő távozásának hírére Taar kinevezési szándéka

elterjedt, számos fórum nem fogadta el. Sőt, ha jól emlékszem, tiltakozásul a színházias is valami beadványt szerkesztettek ellene. Minthogy a helyi pártvezetés nagyon ragaszkodott Taarhoz, a minisztérium és a Szövetség, jogos szakmai okokból, visszavágásként Szendrő megfúrása miatt is, Vámos Lászlót jelölte művészi vezetőnek. Személye garanciát ígért az igényes folytatásra. Amit a helyi vezetés is elfogadott, mert felismerték: így a városban s az ország színházi életében Vámos hitelesíti az ismeretlen és sokak által nem akart direktort. Voltaképp 1961 nyarán hivatalosan mennem kellett volna Debrecenből, de Vámos üzent: találkozzunk a főiskola büféjében. Ott elmondta: elvállalta a Csokonai Színház művészi vezetését, s javasolta: maradjak! Maradtam, de emlékszem, amikor augusztusban Taart kerestem, épp Szendrő bútorait pakoltatta ki, megkérdeztem: mi lesz az első feladatod. „Azt majd még meglátjuk!...” – mondta hűvösen, sugallva: ügyködik azért, hogy mégse dolgozzak a színházban. Bizalmatlansága tartósodott, a *Vízkereszt* után oldódott kis ideig.

– *Könyvében pedig rossz szava sincs rólad, becsüléssel méltatja munkásságodat...*

– ...hogyan direktorsága is szépüljön. Nézd, Taar könyvében olyan hamis szépítéssel emlékezik arról az időről, hogy nincs értelme cáfolatba bonyolódni. Filep Tibor könyvéből megismerve életének „Tóthfalusi”-ként művelt fejezetét, ma már világos előttem, miért akarta őt a helyi pártvezetés, és számos cselekedetének oka is feldereng előttem. Csak egyetlen ténytet még Taar emlékiratához: azt sugallja, mintha Miskolcra hozzá szerződött volna Latinovits. Valójában az történt, hogy 61 tavaszán egy klubbeli estén Szendrő így szólt hozzám: „Menjen Miskolcra, és nézze meg, Latinovits milyen állapotban van?!” Mint tudott, két évvel korábban büntetésből került Miskolcra, s aztán depressziók kísérték, és írta visszavágyó leveleit Szendrőnek. Átvonatoztam, Zolit a Rómeóban láttam, óriási este volt; hajnalba örömködtük egymást, aztán kikísért a vonathoz, és nagy barátság kezdődött. Hát persze, hogy jó hírről tájékoztattam Szendrőt, aki nyilván a minisztériumi főosztályvezető, Meruk Vilmos jóváhagyását is megszerezte Latinovits visszaszerződéséhez. Szendrő ment, Zoli érkezett. Azon a nyáron két héten át Zolival kettesben vitorláztunk a Balatonon, esténként kikötöttünk, s hajnalig éltük az életet. Aztán folytattuk Debrecenben is, nagyokat sétáltunk esténként a Nagyerdőn, a Déri Múzeum körül, színházi álmainkat cserélgettük, váltogattuk a világot, s beavatott a Ruttkai-szerelem történéseibe is, amely előző őszen még Miskolcon kezdődött. Amikor Zoli a *Pygmalion* Higginse-re készült, meglátogattuk Somló Istvánt, aki több százszor játszotta a szerepet a Nemzetiben. Miközben beszélgettünk az alakról, a darabról, egyszer csak Somló a szekrénybe nyúlt, s elővette és Zolinak ajándékozta a bársony zakót, amit professzorként viselt a színpadon. Megszolgált Zoli, játékos, okos alakítása addigi pályájának legnagyobb sikerét jelentette.

– *Ahogy nézem a színház annalesét, a Taar–Vámos-korszak 1961. szeptember 3-án a Hungária Kamaraszínházban a Királyasszony lovagjával indult, főszerepben Latinovits és Tímár Éva. A városban az hírlett, hogy Szász Károly zűrés próbákba keveredett.*

– De nem Zoli miatt. Szász Károly nem bírt Victor Hugóval. Így aztán becsukták az ajtókat, és az utolsó két hétben Vámos Laci átrendezte, előadás-ké-

pessé alakította, mi több, sikerré avatta a *Ruy Blas*-t, amit már a Madáchban is színpadra állított. Egyébként nehéz évadunk volt, a nagyszínház felújítása folytán csak a Hungáriában játszhattunk. Ekkor érkezett H. Péteri Nikola is, akinek műveltsége, diplomáciaérzékenysége, lobogása, eleganciája évtizedeken át a Csokonai Színház fő erejét, motorját jelentette. Igazgatók, főrendezők, vezetők jöttek, mentek Nikola a titkárság vezetőjeként mindenféle viharok közepette is éltette a színházat. A 61/62-es küszködésekben sűrű volt az élet: opera, vígjáték, tragédia, egymás után heti-kétheti, hatalmas üzemmenetben bonyolódott.

- *Szeptember 15-én a Nebáncsvirág következett – rendezésedben. Operettet – miért?*

- A mesterséget tudni kell. Bármilyen nagyot és szépeket álmodunk a színházról. Említettem: Nádasdy Kálmán vonzásában a zenés művekkel is szívesen foglalkoztam, két éven át az Operában gyakorlatoztam. Jó stúdium volt az operett, szívesen dolgoztam a társulat zenés tagozatával, külön öröm volt Hankiss Ilonával, aki épp visszaszerződött Debrecenbe. Ahol énekesi pályáját kezdte 1956 tavaszán a Vámos rendezte *Álarcosbál*ban. S hogy a Hervé-operett jó emléke kísért, igazolja, hogy 2001 tavaszán életem második operett rendezésével, a *Denevérrel* búcsúztam a Csokonai Színháztól. A színház életében s az emlékeimben széppé emelkedett, kerek történet, hogy Simor Ottó, a *Nebáncsvirág* főszereplője negyven év múltán a Strauss-operettben, mint Frosch, a foglár szerepében komédiázott.

- *S a Vízkeresztben (1961. XI. 17.) Simor, a bonvivóán prózát játszott... Avagy: ki mit akart és mit játszott a színházban?*

- A *Vízkereszt* színészparádét eredményezett: Gerbár Böffen Tóbiása, Szabó Ildikó humora és játékkedve mellett Novák Pista mint Keszeg András nagy jellem-varázslattal sziporkázott. Ne feledjem Szabó Ferenc díszlettervezőt, aki Nyugatra távozásáig remek munkatársam volt. Őt követően Csányi Árpáddal dolgoztam, aki az egyik legmodernebb tervező volt, kevés eszközzel teremtett nagyhatású tágas, kifejező, drámai tereket. Annyi munkája között különösen szerettem a *Sirályt*, amelyben a tóparti színpad végig az átlátszó tülldíszlet háttérében állt, és megvilágosodott, amikor hangsúlyosan említették. Greguss Ildikó pedig hosszú éveken át a Csokonai Színház repertoárját éltette jelmezeivel. Korok és stílusok mesteri ismeretében színészekre, karakterekre szabottan, álmait az anyagi szorítások leleményes feloldásával is ihletetten tervezte a ruhákat. Anyagiakat említettem: Halasi Imre gazdasági igazgatóként a rubrikákkal és tételekkel játszott mesterien. De Simorra utaltál kérdésedben: látod, ez is a színház, a színész hatalmának gyönyörűsége: Ottó életének első nagy sikerű prózai szerepe volt Shakespeare Malvoliója. Negyven év múlva az operettben prózai szerepben mulattatta a közönséget. S közben mi mindent játszott, szinte valamennyi jelentős operettszerepe mellett a színház prózai társulatának is kivételes személyévé emelkedett: A *Bánk bán* (1965) II. Endréje után Both Béla a Nemzetibe akarta szerződtetni, s a *Régimódi történetben* (1979) oly kiváló volt,

hogy hívásomra a Madách Színházban Márkus betegsége idején is sokszor alakította Kálmánt. Férfias, hódító volt, elhitted neki, hogy felesége mellett más asszonyokhoz is jár. Egyébiránt Latinovits is szerette volna Malvoliót játszani, de Vámos azt mondta: Zoli, akit a következő évadra a főváros úgyis elcsábít, alakítsa Orsinót, Ottó marad, neki kell adni a jobb szerepet. Zoli belenyugodott, hozzá: már évad közben Pesten, a Madáchban vendégszerepelt az *Éjjéli mise* című P. Karvas darabban, így a *Salemi boszorkányok*ban Parris tiszteletesként nem számíthattam rá. Közvetlen a budapesti bemutató után következett a debreceni előadás. Ami akkoriban, főként nyugati darabok esetében, eseményt jelentett. A színház legjobb erőivel dolgoztunk: Sárosdy Rezső, Gurnik Ilona, Lontay Margit és Simor Ottó (Hale tiszteletes szerepében). De ha Miller darabjának pesti színlapját összeveted a debrecenivel, kitűnik előtted: a fordító személye nem egyezik. A Nemzeti szövegét, francia áttétellel Hubay Miklós ültette magyarra. Jómagam keményen szótározva fordítottam Miller szövegét, így pontosan érzékelttem, hogy nyelviileg sokkal erősebb, mint a Hubay-változat. Baráti kapcsolat nyomán megismertem egy börtönviselt lelkipásztort, kitűnő embert, Máthé Eleket, aki rabságában fordítva az eredetit, biblikus magyar nyelven sokkal mélyebben és erősebben megidézte a pokolmélységbe alászálló középkori drámát. Debrecenben, a Nemzeti szélárnyékában, így az eredeti művet játszottuk. Hogy Miller miért nem engedélyezte az alapszöveget a Nemzetinek? Amikor először másorra tűzték, 1956 őszén (október 23-én délelőtt is ezt próbálták) Miller táviratozott: nem engedélyezi, mondván: „Foglalkozzanak saját koncepciók pereikkel!” Így némi cseles fordulattal a francia Marcel Aymé könyvnyitott változatát fordította Hubay, s miután 1956-ban elmaradt a bemutató, a Nemzeti 1961-ben is ezt vette elő. Én levelet írtam Millernek, amelyben részletesen ismertettem a fordítás gondjait, okolva választásomat, s a munkás-paraszt posta levélspicli tagozatát kerülendő, magánúton küldtem neki. S ő hivatalosan engedélyezte a debreceni előadást, amit a Nemzetitől megtagadott. Harminc évvel később Millerrel találkoztam Amerikában beszélgettünk a tiltásról: „Kommunista államok ne akarják Amerikát bírálni! A macCarthyzmus azért jött létre, mert kommunista veszély volt” – mondta. Erős légkörű előadásnak bizonyult a *Salemi* Debrecenben, amit igazolt: harmincszor játszottuk.

– *Utána viszont bukás következett. Az ember, aki nemet mondott (1962. IV. 28.).*

– Ki tudja honnan szerezte Taar a darabot. Egy bizonyos: Axel Killand írta, rettenetes mű volt. Latinovitscsal átigazítottuk, Nádass József, a fordító feljelenített. Zoli nem nyugodott, azt mondta: Taart lebeszéli; próbáltam győzködni: fölösleges! Mégis bement hozzá, sorolta a darab gyatraságait, de Taar előadást tartott neki: milyen az igazi színház, s jövendölte a nagy sikert. A norvég hadsereg békeharca – ez kell ám Debrecennek, a színháznak és Latinovitsnak! Zoli kijött direktorától, és legyintett: reménytelen! A befejezést végképp átírtuk. Taar őrzöngött, mi pedig már csak szarkasztikus kedéllyel méltattuk alkotásunkat, amely néhány előadás után eltűnt a repertoárból.

Debreceni krétakör

- *Ha már egy fordításként is rossz darabot említasz, feltűnő, hogy A kaukázusi krétakört (1964. I. 25.) Garai Gábor jegyzi, miközben a Madách Színház Nemes Nagy Ágnes átköltésében játszotta, a Peer Gynt (1965. III. 15.) magyarítása sem Áprily Lajosé, hanem Hajdu Henriké. Miért e különködés, vagy valóban jobb változatokat választottál?*

- Jogos a kérdés, de jól tudod: a színházban az igazgató dönt. Márpedig Taar nem engedélyezte az általam említett változatokat. Talány, hogy magától vagy sugallatosan, de nála az esztétikai helyett az elvtársi szempont működött, vagy írószövetségi ambíciók. Meglehet persze, hogy olykor egyszerűen igénytelen ízlése határozott. A *Kaukázusi* esetében rendkívül kínos volt, mert nem Taarnak, hanem nekem kellett közölni Nemes Nagy Ágnessel, hogy nem az ő fordításában játszunk. A *Jó embert keresünk* ugyan Nemes Nagy fordításában készült a bemutatóra, ám a dalszövegek dolgában Blum Tamás járt a költőnőhöz. Ugyanis a Nemzeti előadásában Ránki György zenéjére írta a verseket, de mi az eredeti Dessauzenével dolgoztunk. A zene és a vers nem illeszkedett, javítás és huzavona következett, végül Nemes Nagy Ágnes megelégtelt a civódást, „Ezt nem bírja tovább” - mondta, és elzárkózott a további együttműködéstől. Igaza volt. A színlepon a versek fordítójaként ő szerepel, de valójában Blum Tamás formálta a dalok szövegét. Látod: ez a debreceni krétakör - a művészet igazsága állítja magát, s mi folytonosan ráncigáltuk pillanatnyi politikai és személyes ürügyekkel. Kibírtuk? Nagy nehezen, a közönség olykor kevésbé.

- *1962-ben egy új nemzedék érkezett a főiskoláról: Tóth Judit, Cs. Németh Lajos, Kézdy György, Sinkó László, s az Ahogy tetszikben már valamennyien főszerepet játszottak - már-már programos előadásnak tűnt az ardennesi erdő története - kiválás az udvarból, és külön életbe menekülni?*

- Kétségtelen, feszültség gerjelt a társulatban, Vámos Laci javasolta, s én is egyetértettem, hogy a fiatalok együtt mutatkozzanak be. Akkor még kivételes volt, hogy a Főiskolán végzett fiatal csapat együtt kezdheti az életét - Vámos érdeméért, mert a Főiskola jóváhagyását kiharcolta. Az építők tiszteletére szeptember 25-én már a nagyszínházban kezdtük az évadot. Az előadás sikere nyomán a légkör ugyan csöndesült, de *Az utazás* (1962. XI. 9.) után Taar összehívott egy társulati ülést a nemzedéki feszültség megbeszélésére. Aztán szétpukkant a vád, amikor az *Úri muri* szereposztása a hirdetőtáblára került. Amelynek sikere végképp igazolta (1963. III. 28.): a régiek és újak jó szellemben és egyetértésben dolgoznak. Nemzedékek egymás mellett: Selmeczy Misi bácsitól Sinkó Lászlóig négy generáció játszott Móricz darabjában. Valójában bölcsőbb döntéssel elkerülhettük volna a feszültséget, ha az *Úri murival* kezdjük az évadot. És egy fantasztikus öreget se felejtünk el! Marosvásárhelyről Erdély színházi életét, a dali világ kedélyét, kópéságait és az alázatos munka sugárzását hozta Sarlai Imre, aki már 1961-ben a színházhoz szerződött. Vele a Királyfogadó kártyás brigádja is új erőre kapott.

– Németh László is színpadra kerülhetett: rendezted Az utazást...

– És Molnár Ferenc *Olympiáját* is (1962. XII. 21.) beugrással, mert Fényes Már-tát kellett helyettesítenem. Németh *Villámfénynéljét* szerettem volna színpadra állítani, de Taar nem engedte. Nem is vitatkoztam, mert kezdtem érteni észjárását: az 1958-as népi írók elleni párthatározat kötéltábla szerint tudta és gyakorolta a leckét. Illyés, Németh, Sarkadi, Tamási-előadás – kockázatos, főként direktori posztját illetően. A népből jött értelmiségi, aki szabad idején írta a tanyavilág bomlását, miközben rettegte drámai sorsunk remekíróit. Azzal, hogy *Az utazást* a Nemzeti korábban bemutatta (1962. V. 11.), Taar a felelősségtől mentesült, és más, nem játszott darabbal nem akart kockáztatni. Hozzá: a Németh-darab főszereplőjét Nagy Imrének (!) nevezték, bár ezt nem mondta, de gondolhatta. Látnod Laci, milyen árnyalatokban is meg kellett alkudni, hogyan kezdhettünk volna kísérletezni, amit az *Alföld*-vitában azt egy cikkíró (Újhelyi János) hiányolt. Avagy említsem a felolvasószínpad álmát? Szophoklész *Elektrájával* kezdtük, két héten át a színház kiválóságaival nagy örömben próbáltunk. Címszerepben: Gurnik Ilona, aki jobb időkre nagy görög tragikát ígért, aztán Lontay Margit, Szabó Ibolya, Újvárossy Kató, Tikos Sári, Bángyörgyi és Latinovits. A Hungária Kamaraszínházban igazán nagy tapssal, szeretettel fogadta az ifjúság és a tanárok sokasága, mert ezzel a később Ruszt Jóska által művelt beavatósínház gondolatát szerettük volna meghonosítani. Vagyis: a színház történetére, a látás és megértés misztériumára nevelni és egy értelmiséget felkészíteni a jövőnek. Terveztük a folytatást az új évadban. Latinovits Zolival beszélgettünk erről, ő hajlandó lett volna Pestről jönni egy-egy pódiumi estére. *A Hamlet* is felvetődött, hát persze, hogy csábult. S hogy miért nem folytattuk, amit *A debreceni színészlet története* is elmarasztalásként említ tervhalmozásunk igazolásaként? Okát nem írhatta már azért se, mert a könyvnek (1976) Taar Ferenc is szerzője volt. Ha hiszed, ha nem, Taar közölte: „Nincs kapacitás!” Noha minden színész saját estélyi ruhájában szerepelt, a színháznak csak a reflektorokat kellett volna felgyújtani.

– *Sűrű évad szakadt rád, mert a Nemzetiben Gyöngyössy Imre Csillagok órája című darabját is rendezted* (1963. II. 8.).

– Nagyon szerettem, poétikus, balladai sűrűséggel írt darab volt. A bemutató után kevéssel társulati ülést rendeztek a Nemzetiben, s Kállai beszélte el később, a szokásos viták, civódások közepette Feri felállt és közölte: „Az urak hagyják abba a vitatkozást, mert jönnek a fiatalok!” Ekkor már Majort leváltották, főrendezőként maradt, de a minisztériumból odahelyezett Meruk Vilmos vezette a Nemzetit. Megszervezte, hogy hétfőnként ülésezzen a rendezői kollégium, amelybe a Nemzeti tekintélyei mellett mi, akkor végzett fiatalok is vegyünk részt. Buzdított arra, hogy beszéljünk ügyeinkről, és bátran kritizáljuk a mesterket, a Nemzeti előadásait. Képzelheted: Major röhögött magában, Marton Endre riadt bizonytalansággal fogadta az újítást, Vadász Ilona pedig kelepelt, igyekezőn igazolni illetékességét és szakértelmét. Na, mi is képtelen helyzetbe kerülünk: egy éve még tanárainkat támadjuk és oktassuk? Meruk nyugtalan haj-

nalaiban spekulálva bizonyára azért eszelte ki ezt a fórumot, hogy a dörzsölt vezérhangok ellen frontot szervezzen a fiatalokból. Mert érezte, hogy Gellért halála, öngyilkossága után megújulás szükséges, ám a Major–Marton-viszály bénította őt, s egyre inkább züllesztette a társulat hangulatát és a munkát, vagyis a Nemzeti nívóját. De mi ezt a szabadságharcot nem vállalhattuk. Így hát beszélünk a magunk gondjairól, én a debreceni színház ügyeiről, majd a gyülekezet és Meruk újítása lassan elsorvadt.

– *Azért jöttek a fiatalok: 1963 őszén, 27. évodben kineveztek a Csokonai Színház főrendezőjének.*

– Ma sem ismerem a kulissza mögötti játszmákat. Annyi bizonyos, hogy számos jelenet és felvonás bonyolódott. Vámos már 1962 telén a *Hamlet* Madách-beli bemutatóját követően megpendítette: félállásban, szombat-vasárnap debreceni munkáját bajosan tudja teljesíteni. Voltaképp attól kezdve különféle fórumokon felvetődött: ki kövesse Vámos? Aki, amikor terve sikert ígért, mondta, hogy nagy lehetőség ígérkezik előttem, tárgyalt az illetékesekkel... Vámos félt, hogy Taar miatt távozik. Gódorék és Taar Ferenc nyilván nekik kedvesebb s elvszerű embert kerestek, mert én nem voltam párttag. A színészek becsülését már éreztem, s talán ez fontos szemponttá emelkedett. Mert valamilyen véleménykérő beszélgetésre összehívták a társulatot, s többen felszólaltak mellettem. A fő érv pedig: Lengyelt ismerjük, már sikereket is értünk el vele, de ha ismeretlent hoznak, új harcok robbanhatnak, s ki tudja, kik lesznek az áldozatok?! Ha meggondolod, paradox ugyan, de végül Taarnak is érdeke lehettem. Nem érezte magát oly biztosan, hogy egy új érkező szakmai tudásához felérjen. Így hát a kisebb rosszra szavazott, ami a társulat óhajával is egyezett.

– *1963/64: jó kis évad sikeredett, tanúsíthatom. Ruszt Jóska rendezői munkásságát is alapozva, fülledt, lélektani pontossággal elemezve A vágy villamosát rendezte, Gurnik Ilonával a főszerepben; Kertész Gyula A kékszakállú herceg várával Tréfás György és Tibay Kriszta puritán és monumentális előadásában, Bartók Bélát avatta szerzővé Debrecenben, Fényes Márta évadokon át magabiztosan, szellemesen, s nagyvonalúan és ízléssel tálalta az operetteket; tudását később a My fair Ladyben virtuozitással összegezte, benne Nagy Anna, Bángyörgyi, Sarlai Imre, Simor alakításával (1966. II. 18.). A kaukázusi krétakör és a III. Richárd sikerét pedig te jegyezted.*

– Ne felejtse el: még Vámos érdeméért tovább erősödött a társulat: a főiskoláról szerződött Meszléry Judit, Nagy Anna és Haumann Péter. Jött Linka Gyuri, aki már vizsgaelőadásaimban is játszott; s ő kérdezte: fogadnám-e Kóti Árpádot. Így lett Árpai holtig polgára és kivételes színésze Debrecennek és a nemzetnek.

– *Máig bennem él Haumannal gyilkos kettősük a III. Richárdban (1964. IV. 10.). Dermesztő félelmet ébresztett villanásuk: a színpadi börtönhomályban a shakespeare-i idő a jelenbe ütött.*

– Látod, emléked is igazolja: a színháznak fölösleges hivalkodó jelekkel érzékeltetni a jelenkoriságot. Diákemberként is érzékelted: a színészi játék, a nyelv és a színpadi helyzet szuggesztíójában megérint a közelmúlt, a rettegett Ráko-

si-idő, majd a forradalom utáni alávalóságba süllyedt kor és embere. De még nem fejeztem be sorolni gyarapodásunkat! A Vámos–Blum (s 1955/56-ban Kurtag is) nagy korszak után újabb következett. Hiszen Rubányi Vilmos zeneigazgatóként 1961-től újra Debrecenben dolgozott. S a MÁV szimfonikusok vezetőjeként is meghatározta a város zenei életét. A 63-ban érkezett Kertész Gyulával szellemi-művész egyetértésben hatalmas erővel emlékezetes előadások sorát teremtették. Amit pedig az operatagozat 1963. januári, pármai vendégjátékán (*Figaró házassága*) produkált Rubányi, az a világ operajátszásában is példátlan: a német együttes *Tannhäuser*-előadását azonnal, pulóverben, nadrágban a nézőtérrel érkezve beugrással vezényelte. Az olasz vendéglátók ámulatára megmen-tette az estét úgy, hogy a honoráriumot is elutasította. Belegondolsz Laci, micsoda adomány volt, hogy Rubányi Vilmossal, Kertész Gyulával és a vissza-visszatérő Vámos Lászlóval építhettem a Csokonai Színház zenei lélekköveit is.

– *Elfeleddet, hogy Nádasdy és az Opera várt?*

– Szükségtelen volt, hogy operát rendezzek, mert Kertész és Rubányi oly kiválóan dolgozott, persze kedvem lett volna. De a főrendezőnek nem az a dolga, hogy ráerőltesse magát a repertoárra, hanem hogy alakítsa, segítse az előadások sikerét. Együtt formáltuk a műsort, hogy Mozart, Verdi Puccini, Bizet, Csajkovszkij, Gounod, Erkel operái mellett, olykor modern darabok vitáit is vállalva, Britten, Kurt Weill műveivel magas igényű előadások kerüljenek a debreceni közönség elé. Olykor visszhangzott a próba, leállt a zenekar, csattant a pálca: Vili bácsi ordított, ha elfogyott az érve vagy a türelme, de indulatát, sértéseit senki sem viselte tartósan. Mert Varga Magda, Marsay Magda, Balogh Éva, Tréfás Gyuri, Gázsó János, Virágos Mihály, Korondy György, Tessényi János, Tóth József, Szellő Lajos, aki pártitkárként hiába hívogatott körébe, jól tudták: zenei vezetőjük a maximálisat követeli. A színház énekesei közül sokan ezért is szerződhetek Pestre, az Operába, és járták Európát, az örök kedélyű Papagénó-Tessényi pedig a tengeren túlra hajózott, s ott is halt meg tragikusan fiatalon.

Változatok az érdeklődésre

– *Ahogy tudom, te is elkezdted járni Európát.*

– Fordítottam jeles színházi ember írásait, de rendezéseiket nem ismertem. Azt is nyugtalanul éreztem, hogy a Főiskolán tanáraink sem tájékozódtak elég szélesen. Az európai színházak se látogattak hozzánk, a keletiek közül főként az oroszokat láthattuk. Először a budapesti Lengyel Kultúra jóvoltából 1960-ban Lengyelországba ösztöndíjjal készültem. Féltem, hogy elutasítják a kérelmet, így aztán januárban bementem Olty Magda rektorhoz, s ő aláírta a hivatalos papírt. Döbbenetes jelenet volt: Olty vörös, kisírt szemekkel fogadott. Előttem az összeomlott Gellért Endre járt nála. Olty terápiás gondolattal is kérte Gellértet, hogy újra kapcsolódjon be a főiskolai munkába. De Gellért nemet mondott, már csak heteket élt, s végzett magával. A háromhetes lengyel tanulmányút ébresztő élményeket hoztak. Változatos stílusban láttam előadásokat,

ott ismertem fel, hogy micsoda tágas és erős jelenidejűséggel lehet előadásokat, színházat éltetni. Varsóban a Polski és a łodzi színház folytatta a copeau-i hagyományt, a közönség és a nézőtér kapcsolatát nyitott színpaddal és lépcsőkkel állandósították. Debreceni rendezéseimben is alkalmaztam úgy, hogy a zenekari árkot befedtük, és járást építettünk a nézőtérre. A Nowa Huta-i új kísérleti színházban Leon Schiller tanítványai, Krystina Skuszanka és férje, Jerzy Krasowski teremtett izgalmas műhelyszellemet. Megrázó emlék, amikor az első, Mrozek emigrációját követő bemutató végén a nagytekintélyű Ervin Axert egyedül láttam az igazgatói szobában, s intésével jelezte: várjak egy kicsit, hogy örömét kizokoghassa. Elmondta: telefonon a szerzőnek beszámolt a sikerről. Mi minden szabadulhatott fel benne – a verejtékes küzdelmek után a siker pillanatában! Szerzőt avatott újra a lengyel színháznak! Jártam Łodźban, ma is emlékszem egy megdöbbenő, politikai ihletésű *Julius Caesar*-előadásra, amit Dejmek rendezett. Aztán Varsóban találkoztunk, s megható volt, hogy engem, az ismeretlen fiatalembert milyen szeretettel fogadott, ebédelni vitt, hosszan beszélgettünk. Dejmekkel a későbbi években is többször találkoztunk.

– *Dejmek: akinek rendezésében József élete című népi misztériumjátékot Pesten is láthattuk, alkotói crédója volt: „Keressük meg őseink színházát!”* Legenda a dicsőséges feltámadásról című *passióját nálunk a Tháliában mutatták be, majd jóval később a főiskolán antiklerikális jópofaságra hangolva játszották.*

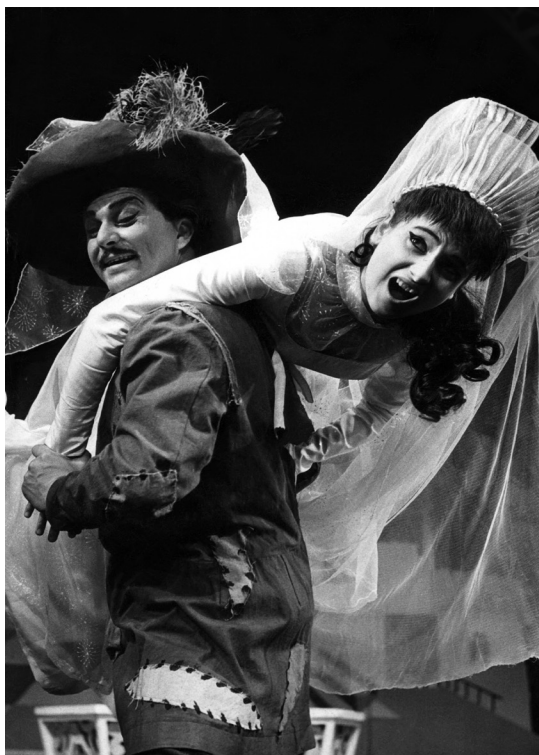
– Dejmek már a Nemzeti igazgatója volt, én 1963-ban Varsóban megrendítően szép előadásban láttam misztériumjátékát. A bájos naivitásban fogant előadást nézve a mosoly és az áhítat a néző szívét-lelkét megindította. Lengyel útjaim eszméltettek rá arra, hogy milyen szívósan kutatják és változatos stílusban értelmezik jelenné múltjukat. S ez a hűség igazolta ifjonti álmaimat is, amikor gimnazistaként Madách, Katona, Kisfaludy műveinek rendezőpéldányait elkészítettem, és színpadra vittem diáktársaimmal. Voltaképp egész színházi életemet alapoztam akkor, majd folytonos törekvésem volt, hogy klasszikusaink és az új magyar darabok színpadra, vagyis életre támadjanak. Első angliai utamat Gál Istvánnak, a neves irodalomtörténésznek köszönhetem, aki az Egyesült Királyság budapesti követségén dolgozott. *Vízkereszt*-rendezésemet 1961 őszén látta a követség kultúrattaséja, Alexander Sinclair, és az előadás nyomán kéthetes angliai ösztöndíjhoz segített. Igen ám, de útlevel-kérelmemet elutasították, mert nővéremék 1956-ban távoztak az országból, s Angliában éltek. A Bulcsú utcába jártam engedélyért, mert újra és újra visszadobták a kérényemet. Aztán nővéremék küldtek befogadó nyilatkozatot, végül engedélyezték az utat. Vonattal mentem, megálltam Párizsban. Jártam a várost, néztem az új filmeket, esténként pedig előadásokat. Láttam az Huchette-ben a *Kopasz énekesnőt* és a *Leckét*, másutt a *Székeket*, a Comédie-előadásainak avitt, szavaló stílusa rémisztett. Esténként olykor Copeau, Barrault színháza, a „csupasz színpad költészeté”-nek élménye olvasmányaim után immár a színházban is életre támadt előttem. Párizsban a Lipp kávéházban találkoztam Saint-Denis-vel, a copeau-i hagyományok kiváló művelőjével. Érdeklődött az 56-os forradalom részleteiről,

a pesti Főiskola oktatási módszereiről. Kérdezett arról is, hogy a sztanyiszlavszkiji gondolatok miként élnek a magyar színjátszásban. Saint-Denis-vel és feleségével holtukig tartó szép emberi és művészi kapcsolat életem fontos fejezete. Saint-Denis-nek is köszönhettem, hogy jóvoltából láthattam előadásokat Stratfordban, ahol sok érdektelenség között feledhetetlen volt a *Szentivánéji álom*, amelyet egy angol kastély díszletében játszottak. Egy korábbi nagy előadást, a *Cseresnyéskertet* (az Aldwych előadása, Saint-Denise rendezése, főszerepben: Peggy Ascroft és John Gielgud) filmfelvételtől ismerhettem meg. Chichesterben láttam az Laurence Olivier által szerveződő Nemzeti előéadvadóját; hatalmas élményt jelentett egy kisvárosban Gielgudnak *Az ember kora* című estje, amelyben Shakespeare-monológokból szerkesztett megrendítő előadássá. Az út adománya, hogy megismerkedtem sir John Gielguddal, akivel már öt éve leveleztem. Londonból hazaindulva még Párizsban megálltam, itt Mialkovszky Erzsébettel, Makai Péterrel és Timár Évával találkozáva Avignonba utaztunk. Emlékezetes élmény: eleve ségében láttam Jean Vilar népszínházi gondolatát, rendezői látomásainak tágasságát a pápai udvar színpadán Giradoux *Trójában nem lesz háború* című kitűnő darabját játszották, a mű ma újra rendkívül időszerű. S amikor én Debrecenben a népszínházi gondolatot emlegettem, Vilar színházára utaltam azzal a többletfeladattal, hogy végvári helyen, más színház nem lévén, az operett és az opera ügyét is vállalni muszáj. Párizsi-londoni utamról beszámolót írtam a *Nagyvilágnak*, de nem közölték. 1963 nyarán Varsóba ugyan turistaként utaztam, de már a nemzetközi színházi szervezet, az ITI tanácskozásának vitaszellemét és diplomáciai játékait is megismerhettem, 1963 őszén oroszországi utam megrövidült Kennedy halálának riadalmában. Így is feledhetetlen előadásokat láttam. A Művész Színházban még Sztanyiszlavszkij-eredetit, a *Kék madár* és a *Cseresnyéskert* muzeális rendezését; a Szatíra Színházból a *Revizor* élményét hoztam, a Kis Színházban egy szenzációs *Ivanov*-előadás bővült meg, Szentpéterváron Tovsztogonov tragikomikus hangoltságában a *Kispolgárok* előadása és Lermontov *Álarcosbálja* maradt emlékezetes. Egy betiltás után újra engedélyezett produkciót is megismerhettem: a Mejerhold-tanítvány, Akimov a *Sárkányt* (J. Svarc) nagy politikai parabolaként vizionálta. Emlékezetes órákat beszélhettem Cserkaszovval, aki felidézte Leningrád ostromát, s *Rettegett Iván* és a *Jégmezők lovagjának* főszereplője Eizenstein alkotói módszeréről és sorsáról beszélt.

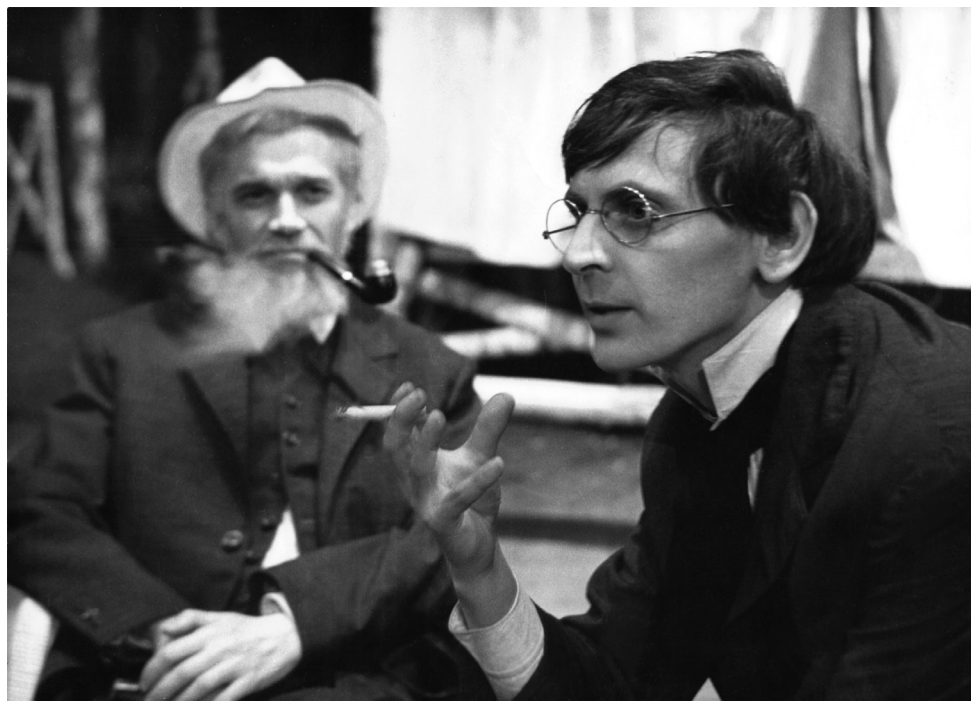
- *Európa-járó kedvedet a spiclihivatal nem akarta hatáskörébe vonni?*

- Dehogynem. Eddig nem beszéltem róla, de most elmondom, mert legsötétebb debreceni emlékem. 1963 őszén Sinclair, az angol követség kulturális attaséja jelezte: megtekinti az *Úri murit*. Megbeszéltük, hogy előtte a Bika presszóban találkozunk. Beléptem, messziről láttam, hogy az attasé valakivel ott ül, később kiderült: a BBC egyik magas vezetője volt. Mielőtt odaértem, egy idegen, rendőrségi civil megállított és igazoltatott. A következő héten, kedden, Nikola azzal várt, hogy háromra menjek a rendőrségre. Odamentem, s egy félsötét szobában leültettek, szemembe egy lámpa fényét irányították, s kezdődött a vallatás. Hár-

*A makrancos hölgy: Nagy Anna
és Simor Ottó. R.: Fényes Márta (1964)*

*Sirály: Novák István és Dégi István.
R.: Lengyel György (1966)*

man, köztük egy elegánsabb, nagyképű, főnök lehetett, szorosán körbevettek, és folyamatosan faggattak angliai kapcsolataimról, nővéremről, sógoromról, aki 56 után zsákhordóként kezdte, s akkor már mérnökként dolgozott. Majd egy fordulattal javasolták: a továbbiakban írásban vagy szóban számoljak be külföldi útjaimról, követségi vetítésekről, találkozásaimról. Erre én: nem vagyok alkalmas! Egy főrendezőnek nem ez dolga! – nevetséges, mondtam. De egyre fenyegetőbbre fordult a helyzet: a főspicli kezdte és végezte: ezen múlik a további szakmai életem, hogy maradhatok-e Debrecenben. Az imperialisták elleni harcban szükség van az éberségre, hazafias kötelességből, s így tovább... Nem! Nem! De csak darálták, ha nem... – miféle büntetésekre számíthatok. Egyre dühösebb lettem, s magam se tudom miként, talán a kétségbeesés heroizmusa tört ki belőlem, ordítani kezdtem: „Én most a Nemzeti Színházban rendezek!!! Elmondom Meruk igazgatónak, hogy maguk mit akarnak, s mit művelnek!!!” Aztán elhallgattam, dermedt csend következett, majd a fővállaló közölte: „Be-fejeztük a kihallgatást.” Amikor a rendőrségről kiléptem, megnéztem az órát: pontosan hat óra volt. Három órán át fenyegető légkör foglya voltam. Nem tudtam bemenni a színházba, csak szédülten bolyongtam a városban. Következő hétfőn a *Nem félünk a farkastól* próbájára mentem a Nemzetibe, Meruk jött velem szembe, és csak annyit mondott: „Minden rendben, Lengyel elvtárs!” Tehát a debreceni III/III-as banda ellenőrizte, hogy valóban dolgozom-e a Nemzetiben. Minthogy igazat mondtam, a tény ambíciójukat lehűtötte. Talán Meruk, aki korábban katonai főember volt, hatott rájuk. Sose beszéltem vele erről. Később már nem zaklattak, de hogy követtek, az bizonyos, mert az egyik spiclit látókoron belül utcán, strandon többször felismertem.

Ferde szem – sanda tekintet

– Kezemben egy írásbeli figyelmeztetés: 1965. március 16-án Balogh József, a Városi Tanács osztályvezetője írta, mely szerint „1965 évi. január 19-én, pénteken este tartott bemutató-előadás alkalmával a színház igazgatójának szóbeli utasítását nem tartotta meg, sőt azzal ellentétes utasítást adott ki.” Eltekintve a két hónapig vajúdott primitív fogalmazástól, még sunyi is, mert valós okát nem közli, s hozzá: amint nézem az adattárat, 29-én bemutató nem volt a színházban, hanem január 22-én: Behár György Éjféli találkozás című revüoperettje.

– Szedő Lajos írta a szövegét, Fényes Márta vezetésével már próbáltuk a darabot, amikor a pártban vagy a tanácsnál valamely főokosnak felrémlt: Szedő 56-ban a színház tagjaként a helyi rádiót szervezte a forradalomban. Taar arra utasított, hogy Szedő nem jelenhet meg az előadásvégi tapsrendben. Ezt közöltem Mártával, aki tudomásul vette. De a színház szabadsága mindenféle elvtársi, hivatalnoki ostobaság és kötöttség fölött is győzedelmeskedhet. Márta megszervezte, hogy amikor a színészek meghajolnak, egy fejjép a páholyban ülő szerzőket, tehát Szedőt is megvilágítsa. Így Szedő ünneplésének még nagyobb fény jutott, mintha a színpadon áll a sokaság között. Az évad remekül

alakult, mert Ruszt *Háború és békéje* (1964. X. 2.) után Márta *A makrancos hölgyet* rendezte Nagy Anna és Simor Ottó parádés játékában (1964. X. 23.).

– *S te pedig kerested a jó embert Béres Ilona virtuóz alakításában... – Brecht darabjában megtaláltad?* (1964. XII. 4.)

– Értem kérdésedet. A színpadon mindenképp: a Sen Te-Sui Ta kettős szerepet játszó Ilivel, az Azdakot alakító Linka Gyurival, Novák Pista mint vízholdó, Hotti Éva, Hegedüs Erzs, Haumann... és sorolhatnám valamennyiüket. Szerénytelenség nélkül mondom, mert az idő igazolta: a debreceni színház Téri utáni újabb, nagy társulata ebben az évadban alakult ki.

– *Fél évszázados előadások emlékében állítom: ilyen jó Brecht-előadást azóta sem láttam.*

– Említettem már, hogy a Gellért-hagyományt igyekeztem folytatni új, modern látószögben, s *A hetvenkedő katona* vagy az *Úri muri* után a *Jó embert keresünk* is ebbe a sorba tartozik, s majd folytatódott a *Peer Gynt*tel (1965. III. 5.). A Nemzetiben Ladányi-Peer alakítójával is harcolva, Gellért már sokféle kompromisszummal rendezte Ibsen drámakölteményét. Linka György Peerje kemény, férfias, önpusztító, önmagához is kegyetlen játékában talán egy modern maga kereső ember drámáját sikerült megmutatni. De a Brecht-előadásra még visszatérve: Gellért érzelmes színekre, 1956-os kínai útjának folklorisztikus élményeit megidézve hangolta a darabot a Katona József Színházban 1957-ben.

– *Ahol A szecsuáni jólélek címmel játszották, a cím a megtalált bizonyosságot sugallja, a debreceni a keresés dilemmájára utal: Jó embert keresünk...*

– Így pontosabban kifejezi a drámaiságot. De még a korábbi kérdésre nem válaszoltam. Már vagy két hete kerestük a jó embert, amikor egy próba után szóltak: be kell menni Gódor elvtárshoz. Átsétáltam a télben a debreceni Piac utcán, előttem fehérledek ma is a behavazott házak és fák, téli szépségében ragyogott a város, s én tűnődtem: a Perényi utcai elvtársi palotában aligha lehetek jó ember. Beléptem Gódor irodájába, az asztal mögött ült egy régimódi fémlámpa fényében, nem mondta, hogy üljek le, hanem azonnal megszólalt: „Lengyel elvtárs, most értesültem arról, hogy egy kínai tárgyú darabot próbálnak. Épp most kell bemutatni? Olvasta Hruscsov elvtárs véleményét Mao-Ce Tung tanairól?” – kérdezte, mire válaszom: „Láttam, hogy megjelent. Nem olvastam.” Erre ő: „Azonnal el kell olvasni! Tudni kell a helyes irányt.” Próbáltam érvelni: „Brecht nem most írta a darabot. A szerző nyolc éve halott. Az előadás nem Kínában játszódik az én elképzelésemben, hanem mintha egy olasz történet volna.” *A Csoda Milánóban*-formán kívánom megeleveníteni, de mit tudott Gódor de Sica alkotásáról! Azt sem mondhattam persze, hogy a Brechtől távoli elképzelések vezettek, mert Major már prófétálta Brecht színházában fogant mániás elveit. Gódor hallgatott egy darabig, majd megkérdezte „Lesz ferde szemük, vagy nem?” „Nem!” – így én, erre ő: „Jó, akkor mehet.” S ezzel eljöttem.

– *Ki jelentett Gódornak?*

– Taar igazgatóra gyanakszom. Neki állt érdekében.

– *Saját színházát, az általa jóváhagyott darabot fúrta?*

– Hát persze. Ijedtében és butaságában, s főképp posztját féltve. De nehogy azt hidd, hogy különösebben megrendített. Épp egy évvel korábban, 1963 no-

vemberében megtörtént velem a Nemzetiben is, amikor Meruk hívására a *Nem félünk a farkastól* próbáltuk Major és Olty főszereplésével. Majd egy nap közölte Meruk: a darabot nem mutatjuk be! Hogy Major szervezte a tiltást, azt már akkor is gyanítottam, mert az összpróbák idején jártunk, s Major egy mondatot nem tudott a szövegéből. Már nagyban fúrta az előadást. Miért? Hogy utódját ideológiai alapon támadhassa. Később igazolódott: amikor 1967-ben rendezésben a Madách-beli bemutatót Major képviselőként parlamenti felszólalásában kritizálta, persze eszmei alapon. Képzeld a képet: amikor 1963 december elején érkeztem haza a moszkvai tanulmányútról, s a ferihegyi csarnokban megpillantottam, hogy az üvegfal túloldalán Albee és Steinbeck készült beszállni az amerikai járatba. Négy napig Albee Pesten volt, Ungvári Tamás kísérte, de még a fordítóval, Elbert Jánossal sem találkoztak, s akkor közölték vele: a december 6-ai bemutató elmarad.

– *Előttem egy el nem küldött levél: 1965 tavaszán lemondásra készültél. Miért?*

– Mert elkedvetlenített a sok hiábavaló vita, hadakozás. Pontosabb úgy, hogy Taar nem is értette, mit akarok. A világ drámairodalmát, művészi törekvéseit nem vagy alig ismerte, ezért is gyanakodott, s volt bizalmatlan. Nézd meg a centenáris, az 1965/66 évad műsorát tárgyaló levelében (1965. aug. 9.): új magyar darabként például javasolja: Berkesi András két műve közül azt válasszuk, „amelyik politikusabb”. Magára húzta a színvonalat, soroljam, hogy Illyés *Lélek búvárjától* kezdve hány rangos magyar és külföldi darabot megakadályozott? Taar már nyíltan harcot hirdetett ellenem a Peer bemutatója után 1965 tavaszán (III. 5).

– *Talán mert spicliszervezetbe nem álltál be, és tartói, mint telefonos tanácsadói is hergelték ellened?*

– Nem tudom, nem is gondoltam rá. Látod, még ez is megtörténhetett. Egy délután például a színészklub belső szobájában valamiféle szakszervezetinek mondott gyűlés mocorgott, én álltam a pultnál, s ki-kihallatszott egy-egy mondat. Bementem, s megkérdeztem: leülhetek-e? Molnár Béla, a minisztérium osztályvezetője intett, s leülhettem. Folytatták, voltaképp nevek említése nélkül, Dégit, Linkát, Sinkót, Béres Ilit, Meszléry Jutkát, Nagy Annát kritizálták, és az én bűnös munkásságomat panaszolták. Elsősorban Sárközi Zoltán színművészre, mint szakszervezeti vezetőre emlékszem. Kinn Király bácsi cifrát káromkodott. Szót kértem, s válaszoltam a vádaskodásokra, végül felajánlottam távozásomat. Nem hősi gesztusból, mert Both hívott, de ha nincs a Nemzeti fedezéke, akkor is elmentem volna keserűségemben. De Molnár Béla közölte: szó se lehet róla! A 100. évad eseményeit nekem muszáj vezényelni. Nincs Nemzeti! Másnap aztán több művész megkeresett, mentetetvén a helyzetet: nem szóltak hozzá, csak érdeklődésből hallgatták a gyűlést. Világosan kiderült: Taar sanda játzmája volt, ő hívta Pestről Molnárt, hiszen egy szakszervezeti szeánszon a felőbb szerv amúgy miért lenne jelen?

A századik évad: Gódor elvtárs már látta...

– Őrzöm ma is a jubileumi este emlékeit. Jegyem: „Október 7. csütörtök este, földszinti ülés, baloldali 1. sor, 2. szék.” Színházi küldönc hozta Neményi Lili levelét, melyben tudatta: a Bánk bán előadására jegyem a pénztárban lesz. Nem sokkal előbb ismerkedtünk meg Lilivel, ma is bennem a remegő tisztelet, hogy kísérhettem az ünnepi estén. Boldog színháztörténeti pillanat: huszonkilenc év múltán Horváth Árpád feleségének fénykörében lehettem; azzal, aki egykor férjével új korszakot ígért Debrecennek, s teremtett is – fájdalmasan rövid időre. Lilike Kazimir Károlynak is bemutatott. Feledhetetlenül erős előadás volt, én Linkát bámultam; férfias, honért aggódó reálpolitikus formátumát, de Lilike számos Bánk-emlékével leginkább Novák István Tiborcát dicsérte a szünetben és előadás után a társasági beszélgetésben. Merőben más, mint a nagyemlékezetű Bihari József monumentális panaszkántálása. Novák ironikus indulattal is sorolta az udvar és a közállapot romlottságát; mintha már nem is remélne. Ez az én magánkrónikám. De mi történt az október 7-ei nap folyamán?

– Ünnepi társulati üléssel kezdődött, a színpadon hosszú asztalnál két sorban a színház vezető művészei, városi, megyei elvtársak között középen Aczél György. Beszédük követték egymást, de mindent elhomályosított a megrendítő hír. Szélen ültem, s Artner Árpai ügyelő egy cédulát csúsztatott elém: hajnalban öngyilkos lett Hotti Éva! Rettenetes! Hotti jó ideje rossz állapotban volt, klinikán kezelték. Évtizedes magánéleti viszályok, emberi-művészi nyugtalanság feszítette, az idő múlásában a *Tragédia* Évája (1959) viaskodott pokoli démonaival: életének mely színében keresse bizakodásának jeleit? Komikai erejével nem tudta magát menteni. Egy villámsújtotta ünnepről ugyan mit is beszélhetnénk többet? Osztottak egy kalap „cocilista kultúráért” kitüntetést; Lilike megkoszorúzta Horváth Árpád szobrát; az előcsarnokban Jókaira is emlékeztünk, a Déri Múzeumban Ördögh László nyitotta meg a százéves színházról rendezett kiállítását. Aztán az emeleti bankett; az asztalnál vendégek, színháziak sokasága. Aczél mellett Both Béla, akkor a Nemzeti igazgatója. Egyszer csak hallom Aczél: „Nem lett volna jobb magának itthon maradni?” – mondta gúnyosan Bothnak, akinek kínos volt a jelenet, mert igazgatóságunk több tagja is hallotta. Aczél utalt arra, hogy az 1957/58-as évad után Both visszament (kéredzkedett?) Pestre. Alighanem a jelenre is célzott Aczél azzal, hogy a felrobbantott Nemzeti annyiféle gondjától, a Major–Marton-háború napi kínjától Both már menekült volna. Arról nem váltottam szót vele, hogy esztendővel korábban (1964 tavaszán) Majakovszkij *Poloskáját* rendeztem a Katonában, de Major herélni akarta a satíra élet, nem járultam hozzá, így a bemutató elmaradt, amit pedig helyette Both rendezett, megbukott. A Bánk-estéről pedig ne kérdezz, az egész napos ünnepszorozatban szinte feléltem a premier lázát. Örömet éreztem mégis; nagyon nagy érzés volt, hogy akkor megvalósíthattam a *Bánkot*. Jó két évtized múltán megadatott, amit álmodtam! Hiszen Somlay Artúr döbbenetes Petúr alakítása oly Katona-rajongóvá avatott, hogy diáktársaimmal kétszer is színpadra állítottuk a *Bánk bánt*; egyszer címszerepet alakítva, máskor pedig Somlay

imitációjában Peturt is „játsztam volt”, később „beértem” Biberach-hal. És lám: most rendezéssel ünnepeljük a nagy múltú színház jubileumát!! De ábrándos természetem bajosan szárnyalhatott volna, mert egy keservesen röhejes pillanat új dimenzióba röptette az estét. Szünet után az előcsarnokból már a nézőtérre vonult a közönség, várta Bánk jelenését, de én még valami okból átfutottam az első emeleti folyosón, s mit látok? Mint a *Szecsua*niban a kép: a déli hosszú asztal már üres, de több sörös üveg társaságában egyedül ott ül első titkárunk. „Nem nézi, Gódor elvtárs?” – szólítottam meg, mire ő: „Már láttam – zenével!!”

– Gondolod, hogy most különb a színvonal?

– Ne provokálj, mert még válaszolok. Majd később!

– Gyuri! Mindképp el kellett jönnöd Debrecenből!

– Ha éreztem volna, hogy szükség van rám, maradok. Gyönyörű álomvilágban éltem, dolgozhattam, és a *Sirály* után két Molière-játékkal búcsúztam.

– Vallomásnak is szép volt: a *Scapint megelőzően a Kénytelen házasságot Kazinczy Ferenc fordításában kollégiumi játékként láthattuk (1966. V. 13.). Éppen ekkor vendégszerepelt Pesten a Comédie Française. A nők iskoláját láttam, csalódásom igazolása: életem első szerény dolgozata az Alföldben: Lengyel György jobb Molière-estét teremtett Debrecenben, mint a párizsi Molière Ház társulata. A népi maszkos ünnepek kultikus hangulatát felidéző előadás, Saint Denis Puntilla úr és szolgálja, Matti című Brecht-darab 1965-ös rendezése is hatott Molière-előadásodra?*

– Megtisztelő volt elismerésem, de varázsszavakkal már nem maraszthattak volna. Ami pedig Saint-Denise hatását illeti, bizonyosan így van. Inspirált, hogy Brechtről nem tételesen gondolkodik, hanemfüggőnyozgatással, félmaszkos megoldásokkal, variálható, könnyed díszletelemekkel játékos változatosságban a copeau-i hagyományt dúsította. A *Kénytelen házasság* debreceni ízeit ebben a szellemben igyekeztem elevenné formálni. A *Scapin* pedig a nápolyi komédia kedélyében elevenült meg. De élt emlékemben Planchon 1963-as pesti előadása is, mely a *Dandin* György földközeli, vaskos színeit erősítette fel. Látod, jókedvvel búcsúztam Debrecenről, a százados kövektől, a Kollégiumtól, fafej-emberektől és drága színészeimtől, akik közül néhányuk, Dégi Pista, Nagy Anna, Linka Gyuri is idővel a Madách Színházba érkezett.

– Ahol Ruttkai Ottó volt az igazgató...

– Az sem volt különb Taarnál.

– Látod, a Madách évtizedes jó formája néhány év múltán kezdett sorvadni. Jeles személyek távoztak: Vámos László az Operett művészeti vezetője lett, a légkör pállását érzékelve a kiváló ember és művész, Pártos Géza nyugatra menekült...

– ...Ne folytasd, mert igaz. Idővel Gábor Miklós, Vass Éva, Garas is átigazolt. És döbbenetesen fogyatkozott a nagy társulat: Domján Edit, Kiss Manyi, Pécsi Sanyi. De 1966-ban a Madách még látszólag erős és tekintélyes korában volt. Alighanem Vámos Laci pártolta szerződésemet, s Ádám Ottó is látott rendezésemet Debrecenben, így bizalommal hívtak. Örömöm volt, hogy Nádasdy Kálmán 66 őszétől meghívott a Főiskolára, s negyven éven át a XX. századi rende-

zés történetét tanítottam. De kérdezheted: mi örömöm lehetett abban, hogy szériában kellett például Tabi László csacskaságait színpadra kínlódni? Nem sorolom a hasonló nivótlanságokat, a huszonnégy év alatt fele az évi két-három bemutatónak azért remekmű volt, a másik felével, főként a realista kizárólagossággal volt bajom. Mindig örömöm: kiváló színészekkel dolgozhattam. Hitvány volt a darab? Már elfogyott a kedvem és az erőm – a színészek is érezték. És Domján Edit hívott telefonon: „Gyuri, nem hagyhatjuk el egymást! Tudjuk, hogy rossz, de csináljuk, maga pedig segítsen!” – mondta Edit végrendeletes bátorítást sugallva, mert két nap múlva végzett magával. Aztán Ádám Ottó lett az igazgató, de hiába írtam listára a Madáchba illő és színészeinkre jól osztható darabokat, nem és nem! Hiúsága, féltékenysége, hogy csak magának akarta a sikert? Nem tudom. Ádám önvallomását beismeréséről, bűneiről egyszer meg kell írnom, már csak én vagyok tanú, de ezt külön írásban tervezem, *A 9 főbűn* címmel. Így hát nagy vigaszként is, tanítottam; Rényi Péter által miskárolva ugyan, de végre megjelenhetett *A színház ma* című antológiám; utószót írtam Peter Brook *Az üres tér* című munkájához (1971); a tévében irodalmi sorozatokat, *Krétarajzokat* rendeztem, és tévéjátékokat, s olykor vidéki színházban dolgoztam. De egyre inkább szerettem volna mozdulni.

II.

Futó kaland (1979–81)

– Debrecenben Taar Ferenc mellett előbb Giricz Mátyás (1966–71) a főrendező, majd Lendvay Ferenc követte (1971–74). Taar Ferenc 1973-ben lemondott, a dokumentációs központ vezetője lett, s mellékállásban „Tóthfalusiként” folytatta korábbi spicliségét. Kertész Gyula 1973-tól 1976-ig vezette a színházat, 1976. augusztus 1-től 1979. január 1-jéig Bényei József a direktor, Sándor János pedig a főrendező. Jobbára ismered őket.

– Mint eddigiekből kitűnt: változatos emlékekkel. De kérdésed már 1978 őszére utalt, ha jól értettem. Debrecen vezetői jelentkeztek, s a Madách Színházban találkoztam Ács István tanácselnökkel és Borbély Miklós párttitkárral, s megkérdezték: elvállalnám-e a színház vezetését 1979 januárjától? Ádám Ottó igazgatónak beszámoltam, aki azt mondta: úgy vállaljam, hogy itt is, ott dolgozhatom, ha bármi történne, vissza tudjak térni a Madáchba. S ezt nyilatkozom a sajtónak is. Azért kérte, mert Ádám el akarta kerülni, hogy debreceni szerződése ne tűnjék szakításnak a Madáchcsal. Nemrégiben távozott Gábor Miklós és Vass Éva és mások is. Akkoriban különböző családi gondok, kötelességek szorítottak; Fruzi és Dorcsi lányom kicsik voltak. Minden feleségemre, Ágnesre szakadjon? Apám súlyos betegségében nagyon komoly gondoskodásra szorult.

A debreceni vezetők többször is jelentkeztek, mondtam, hogy örömmel mennek, de soroltam a gondokat. Egy nap Ádám Ottó váltott, s bátorított: menjek

el! Valamit tudott... Majd szóltak: be kell mennem Aczélhoz! Akkor mint miniszterelnök-helyettes az Országházban székelt. Titkárság, titkárság, személyi titkár: három szoba egymásba nyitva, gyalogolnom kellett hozzá. Szobájában hatalmas íróasztal, kis pamlag, két szék, leültünk. Azt mondja Aczél: „Emlékszik maga a József trilógiára, mit ír Thomas Mann az időről?” Nem emlékeztem. Erre Aczél elkezdte idézni az idő múlásáról szóló részt. Kérdeztem, miként vonatkozik ez rám? „Úgyhogy elmegy az idő maga mellett, és nem lesz magából semmi! Könnyű a Madách Színház puha lágy ölén megbújni. Nem venni részt a közéletben!” Amikor kezdtem neki sorolni a magam gondjait, elvesztette türelmét, és kiabálni kezdett egyre dühösebben és teátrálisabban. Gondolkodási időt kértem. Majd rövid úton kiadta az utamat. Amikor már a harmadik szoba ajtajában a kilincsen volt a kezem, fenyegetően utánam kiáltott: „De ne soká gondolkodjon!” Rettenetes hatással szakadt rám az a néhány perces látogatás. Bementem a színházba, és írtam egy levelet Tóth Dezső miniszterhelyettesnek, aki korábban tárgyalt már velem, még a szegedi Városi Tanács igazgatói kérését továbbítva. Hívatott, s annyit kérdezett: „Szeged vagy Debrecen?” Amikor Aczél fenyegető követelését említettem, azt különös mosollyal elintézte. Választottam, s aztán már legközelebb a debreceni vezetőkkel jártam nála, akkor vettem fel Gali László személyét: legyen ő az igazgató, én a művészeti vezető. Gali Laci, akit a főiskolán nagyon megszerettem, hasonló gondolkodású, jó szellemű ember, hozzá: a debreceni egyetemről érkezett. Tóth Dezső ezt a változatot véglegesítette, noha a minisztériumban többen fanyalogtak, de végül elfogadták. Tóth Dezső vállalta, hogy Aczéllal majd rendezzi az ügyet, ne tartsak semmitől. Meg kell mondanom, hogy három évvel később ügyemben egy torz feljelentés okán is hasonlóan viselkedett, akkor is a felsőbb erők ellenében.

– Sokban változott a társulat?

– Ahogy az élet is. Nem élt már Rubányi Vilmos, egykori munkatársa, Szabó László volt a színház zeneigazgatója. Zakar István is a nagyerdei temetőben pihent. Pista bátyánk nem is maszkmester, hanem arcszobrász-művész volt, s még Horváth Árpád és Téri Árpád színházának emlékével élt és dolgozott közöttünk korábban. Ujvárossy Kató rettentő fájdalmak kínjában már ágyban fekvő beteg volt. Hívó szavamra nem jöhetett, portásunknak, Erzsikének sírva diktálta le a sorait, melyben a „közös szép éveinkre” emlékezett. Novák Pistánál többször jártam, nagyokat beszélgettünk, kérleltem a visszatérésre – sikertelenül. Keserősége már a boldog emlékeit is átjárta. Gircz Mátyás megalázta őt egy próbán, és gyógyíthatatlan sebet ütött rajta. Nem elég, hogy méltatlan segédszereplőként foglalkoztatta, azt is odakiáltotta ennek a nagy művésznek: jegyezze meg, ez már nem „a Lengyel-korszak”, amiben Gircz szerint Novák István kivételezett volt. De velünk volt 79-ben Hegedüs Erzsike, Kóti Árpai, Oláh Gyuri, Simor Ottó s az énekesek közül Marsay Magda, Tréfás Gyuri, Virágos Mihály és sokan mások, társak a régi sikerekben és küzdelmekben. Kertész Gyula pedig változatlanul az opera vivószelele maradt.

- ...és visszatért például Linka György...

- ...ne is említsd. Szomorú történet, rettenetes emlék. Pécsről érkezett Gyuri; reméltük, hogy élet- és játékkedvvel, a debreceni emlékekkel megerősödve legyőzi betegségét. Játszott az *Élő holttest*ben (1979. IX. 28.), de nem volt elég erő benne, és elkezdődött végső összeroppanása, leépülése. De számosan érkeztek, akik erősítették a társulatot: Spányik Éva, Takács Katalin, Bajza Viktória Újvidékről, Téri Sándor, Vándor Éva, Juhász Jácint, aki az *Élő holttest* Fegyva alakításával talán színészi életének kiemelkedő formáját érte el. S már a társulat új erőit ismerhettük meg Cseke Péter, Barbinek Péter, Kállay Bori, Agárdy Ilona, a Szatmárról áttelepült Korcsmáros Jenő jelenlétében. Főiskolás rendezőhallgatók, Hegyi Árpád Jutocsa és Balogh Gábor nálunk vizsgáztak Nagy Lajos *Új vendég érkezett*, illetve Barta Lajos *Sötét ház* című egyfelvonásosával. Debreceni amatőr-csoportot vezetett Pinczés István, őt segédrendezőnek szerződtettük.

- A *Pécsi Balett után* Markó Iván éppen 1979-ben alapította a *Győri Balettet*. A debreceni színházban a táncos tagozat korábban is kiegészítő személyzet volt. Olykori bemutatók inkább a repertoár kénytelen s kiegészítő jeleneteinek tűntek. Nem gondolkodtatok egy erős művészeti együttes életre hívásában?

- De. Támogatta a tanács, ígérte a minisztérium. De jól tudod, ez alaposan növelt költségvetési tételt igényelt volna. Ígérték, s nem kaptuk meg. Későbbi debreceni éveiben újra felvettem a gondolatot, de az ügy a pénzügyi jóváhagyásnál elakadt.

- *Osztovits Levente lett a fődramaturg – az ő szellemnyoma érzékelhető az 1979/80-as és a következő évad műsorában* Ödön von Horváth (A végítélet napja) és Ghelderode (Barabbás) mellett olyan magyar szerzők, akik addig hiányoztak a Csokonai Színház repertoárjából: Csurka István Házmastersiratója jelezte: szerzője addig nem került a Csokonai színpadára, amint Hubay Miklós sem...

- ...Miklós 1979 októberében Firenzéből levelet írt, mert már ott tanított, s aggodalmában javasolta, ne a *Tűzet viszek* című darabját tűzzük műsorra. Halasztanunk kellett, s ő azt kérdezte, nem volna-e hasznos, ha szándékunktól eltekintenénk, mert, ahogy írta: „...a *Tűzet viszek* szívügyem, az életem tettem rá, hogy ebben próbálom megvalósítani, amit ma korunkban tagadnak: a tiszta tragédiát”. Mi hosszas kérlelés után mégis bemutathattuk, de Miklós önjavító lázzal folytatta a *Tűzet viszek* átformálását, s a következő változatot később Vámos László vitte színre a Játékszínben. Soós Imre tragikus sorsát sűrítő művét Miklós talán legfontosabb darabjának érezte. XX. századi magyar sorstörténetet látott benne, a népi és urbánus lét drámája között feszülő emberi és történelmi kérdések sűrítettségét jelképes erejűnek is tekintette.

A műsortervet említetted, s bizonyára feltűnt: Szuhovó-Koblin *Krecsinszkij házassága* című darabját nem mutattuk be. Moszkvában láttam Tovszto gonov rendezésében. A cári idők nyomozóiról szól, de hát félreérthetetlen, fényes szatíra a sztálinizmusról. Elbert János lefordította, ám az előadást nem engedélyezték. Később a tévében is rendeztem volna, de a szovjet illetékes elvtársak akkor is elutasították jogi ürüggyel. Nem adhattuk elő, így aztán egy hazai szatíra,

Illés Endre talán legjobb darabja, a *Törtetők* került színre (1980. V. 2.), amit tanácsadásaimmal Balogh Gábor rendezett. Először Németh Antal Nemzetije mutatott be 1941-ben, majd 1969-ben én fedeztem fel újra az akkori kis Madáchban Ajtay Andor főszereplésével. A darab aktualitása a mindenkori hatalomra törő karrieristákról sajnos megmaradt.

– *Újra nagyszínház nélkül, kamaraszínházba kényszerülve kellett dolgoznotok, mint 1961-ben.*

– Nem hittem, hogy a Csokonai Színház renoválása ismét olyan sokáig elhúzódik. A ránk váró ideiglenes helyzet nagy próbák elé állított mindannyiunkat. Műszakot, tárakat, a műsorgeterv készítést, üzemmenetet és a társulatot, amely váltott alkalmi helyeken kényszerült játszani. A színházat kibebezték, mennyezettől pincéig és küllemig az volt az utolsó felújítás. Sajnos, amint hallom, idén is rokkant jubileum ígérkezik, mert a csodálatos régi épület újra végelgyengülését éli. 1979 telén azért is harcolni kellett, hogy irodát kapjunk a Víg moziban. A kezdetkor a Bethlen utcán egy öreg házban őskori állapotokban dolgoztunk, mint a színi élet hőskorában. Helyzetünket könnyítendő, Galival instanciáztunk, Bán Éva, Magi István segítőkésznek mutatkozott a tanácsiaknál, Gazda László pedig a pártbizottságnál. Az első titkárral Baranyai elvtárssal, aki később országos főbelügyes lett, egyszer találkoztunk 78 őszén a város közelében, egy tóparti házban rendezett fogadáson. Ellentétben a gódori időkkel, az évtizeddel korábbi helyzettel összevetve, most sokkal készültebb és segítőkészebb apparátus intézte a művészet ügyeit. Bár náluk feljebb nemigen jutottunk gondjainkkal. Mert a Kölcsey Művelődési Ház lett a fő játszó helyünk, de színháznak a nagyterem szinte alkalmatlan volt tervezési hibák okán. A zsinórpaddal hiányzott, a díszleteket alig lehetett bevinni, tárolni pedig egyáltalán nem, nyomórúgó öltözők, kulisszajárások, nem folytatom. S aztán örökös és változatos küzdelem a Kölcsey igazgatójával, Lukovics Andrással; mintha azért fizették volna, hogy a munkánkat ellehetetlenítse. Mégis dolgoztunk.

– *Szabó Magda Régimódi története vallomásos előadás volt (1979. IV. 7.).*

– Áthatotta a munkát az öröm, hogy újra Debrecenben dolgozhatom. Egri Márta, Ujhelyi Olga Hegedüs Erzs, Oláh György, Szabó Ibolya, Simor Ottó, Sárvári Győző – régről kedves színészeim és az újak együtt játszottak. Láttad, írtál róla, nem dicsérem. Voltaképp Szabó Magda ezzel az előadással talált vissza városához. Magda eljött a bemutatóra, jól érezte magát, bejárta régi életének helyszíneit, hazatalált, s attól kezdve szívesen visszatért, s rövidesen a tiszántúli református egyházkerület világi főgondnokává választották.

– *Most kevesebbet időztél a városban, mint az előző korszakban...*

– A megbeszéltek és szerződésem szerint, mert félállásban vállaltam. Amint említettem, családi okok miatt többet nem dolgozhattam. Így a város polgárait sem találkoztam úgy, mint a hatvanas években. De már az angol tanszék professzora, Ország Laci bácsi sem vezette a Kossuth Egyetem tanszékét, valahogy Király Pista klubjába is kevésbé jártak be a városiak, kivéve persze Móré Miskát, aki fáradhatatlanul rőtta a debreceni éjszakát. Az egyetemi fiatalsággal

való kapcsolat se újult fel úgy, mint volt az korábban. Az akkori időkben változatos kapcsolat élt, s nemcsak úgy, mint hozzátok a tanszékre, elmentünk találkozókra. De úgy is, hogy például Tóth Benedek, TTK-s hallgató *Az utazásban* játszott epizódot, később több magyar film főszerepét alakította. Érdekességként említem, ugyancsak Németh László darabjában a múzeumigazgatót játszotta Bucz Hunor, aki a hetvenes években már amatőr együttest vezetett Pesten, miközben a Főiskolán tanítványom volt, Katona Imre, aki mellettem dolgozott több darab színre vitelében (*Peer*, Molière-játékok) is, pedig már az Universitást vezette. Egykori színjátész fiatalok vezetője, Rencz Antal, aki színre vitte például az *Oresztészt*, majd Németh László *Sámsonját* az egyetemi templom lépcsőjén, szintén dolgozott a színházban is a 60-as években, akkor már végzett rendező volt...

- ...a Kispolgárok előadásával Debrecenben vizsgázott, majd a Fáklyalángot és a Lila ákácot állította színre, s a musicalt honosította meg (Kabaré). Műfajokhoz debreceni helyszíneket keresve a vásári komédia otthonává avatta a város, s éppen érkezésekre hagyta el a Csokonai Színházat...?

- Rencz Tóni a korábbi vezetés idején a színház tagja volt, ő is, Sándor János is elszerződött a színházról, amelyet mi kezdeményeztünk. Minden újakezdesnek bonyolult háttere van, gyakran jár személyi következményekkel, áldozatokkal. Gali Lacival egyetértésben jól dolgoztunk, s a Kölcsey épületének lehetlenségeit is feladatnak tekintettük: úgy rendezzük be, hogy a debreceniek mégis a színház örömeiben érezzék magukat. Sikerült. Ne feledjem, köszönhetően annak is, hogy régi s nagyszerű műszakiak, Pólik Pista, Konyári György, Kathy Marci és a többi kiváló ember tudása, áldozatos munkája biztosította, hogy a kényszeres helyzetben is sikeresen végezzük a feladatunkat. Szokásunk, hogy keveset beszélünk a műszakiakról, noha ők is igazi színháziak, oszloptartó emberek, sokszor a hősiességig menően. S az is keserves tanulság, hogy ezt az éjjel-nappali lélekpróbáló szolgálatot sokan nem bírják. Aztán elhagyják a színházat, vagy magukkal családi életük is összeroppan, mint történt Pelles Tibivel, a kitűnő kellékessel, aki nyomorúságosan végezte. Gali Laci a *Volponét* rendezte, s leleményesen igazodva a Kölcsey játékkeréhez, mintha Corbacció, Mosca és a többiek ebben a Kölcsey-házban szélhámoskodnának. Simor Ottó, Cseke Péter, Oláh György és a többiek virtuóz otthoniassággal játszottak. A *Volponéval* a Kölcsey bemelegedett, s a közönség is beszokott. Én a *János királyt*, a Dürrenmatt-féle változatot vittem színre először Magyarországon, egyik legkedvesebb rendezésem lett (1980. IX. 26.). Parabolisztikus-szatirikus éle a hatalom természetét, az udvar, a politika ártó-rontó természetét világítja meg. S ha meggondolod, ez már az az idő, amikor itthon, a szovjetben és keleti tartományokban az erős romlás-bomlás megkezdődött. Az első- és főtítkárok szklerotizálódtak, s velük a hatalom és a rendszer is. Bár feszült a helyzet, mégis kevésbé tragikus, inkább dürrenmatti, keservesen gúnyos az az erőlködés, amint a bolsevik ideológia hódító, gyarmattartó hatalmát tartósítani akarja.

- És ennyi. Búcsúztál Debrecentől. Gali Laci pedig maradt.

- Az 1980-as év második felében egyetemi előadásokra hívtak a kanadai Ottawába, ahol 1981 januárjában a *Cserecsényeskertet* is rendeztem. Nagyon jó

szisztémát tapasztaltam ott, ami nálunk is üdvös volna: nem szakosított volt a színházi tanszék oktatási szisztémája, vagyis nem külön-külön színészeket, rendezőket, dramaturgokat, különböző műszaki szakembereket, hanem színházi embereket képeztek. A diákok játszottak is, de minden mást is megtanultak. Megjegyzem: Debrecenben fizetés nélküli szabadságot kértem az ottawai két hónapra. S amikor hazajöttem, kerestem telefonon Lacit, de nem hívott vissza – sem egyszer, sem kétszer. Egyszerűen nem tudtam elérni. Aztán behívtak a minisztériumba, s ott Rigó László osztályvezetőtől és munkatársától értesültem: talán nem kéne folytatnom Debrecent. Hagyni kellene Galit egyedül igazgatni. Életem egyik legkellemetlenebb élménye. Méltatlanul fejeződött be. Hidd el, úgy mondom ezt, hogy Laci iránt ma sincs semmi rossz érzésem, de a befejezetlenség sebe megmaradt.

– *Lacival ezt később sem beszélted meg?*

– Nem.

– *Talán arra volt szükség, a felsőbbeknek, hogy tekintélyeddel, korábbi debreceni sikereiddel Lacit hitelesítsd, mint egykor Vámos téged.*

– Meglehet, de még folytatása van. Dr. Tar Károly osztályvezető 1981. augusztus 14-én kelt levelében meghívott a 24-ei évadnyitó társulati ülésre, jelezvén: munkám köszöneteként „a Művelődési Minisztérium és a Városi Tanács közös jutalmát” óhajtják átadni. Elmentem, s átadtak egy borítékot. A nézőtérrel is látszott: súlyos boríték. Az ünnepség után egy színész megjegyezte: jó vastagot kaptál...!!! Aztán kinyitottam: háromezer forint volt benne, százforintosokban...

– *Voltaképp vissza kellett volna adnod.*

– Alighanem. De a méltatlanságot érezték a tanácsiak is. Mert ahogy kezdődött, úgy végződött: Ács István tanácselnök és Borbély Miklós Pesten megkezesett, és megköszönték a munkát. 1979–81: Debrecen olyan futó kaland az életemben, amelyet kitörésnek, újraszületésnek terveztem, s ami félben maradt. Azt nem tudhattam, hogy nem örökre.

III.

A Nagyerdő fái megöregedtek (1993–2001)

– *„Az éjnek ez rossz megkezdése volt. / Ne férjen meghasonlás lelkeinkhez” – mondja Cassius a Julius Caesarban. Alapos okod lehetett arra, hogy életed harmadik felvonását Shakespeare darabjával indítsd Debrecenben (1993. X. 1.).*

– Shakespeare egyik legerősebb politikai drámája. Akkor már évek óta elmerültünk a közügyi változásokban. Mint tudod, 1988-ban végleg váltottam: az utolsó évadban a Madáchban csak az évad végén dolgozhattam, mert nem vállaltam el két gyöngé darab rendezését, Ádám Ottó igazgató a maga fejére húzta a Madách plafonját, ami alatt már nem tudtál kiegyenesedni. Pécsre hív-

tak, s elvállaltam; ötvenkét éves voltam. „Ugye bátor vagyok?” – kérdezte Pártos Géza Londonban, amikor először találkoztunk azt követően (1969), hogy Ruttikai Ottó igazgató szorításából kitörve, művészi szabadságát mentve, elhagyta az országot. Amikor Pécsre érkeztem, én is élveztem, hogy ismét független lehetek. Gyanútlan voltam, mert tudtam, hogy szükség van rám. De fokról fokra fel kellett ismernem milyen nehéz helyzetekbe sodródtam. 1988-ban Pécssett csak a kamaraszínház működött, és javában dolgoztak a „nagy színház” felújításán, persze a szokott hitegetésekkel, határidő tolódásokkal. Érdeklődéssel és örömmel fogadtak, de pécsi kötődésem nem volt; Bécsy Tamás hívott, a városi kulturális vezetésének szürke eminenciása. Káprázataimból lassan ébredtem: csapda követett csapdát.

A debreceni évekről beszélgetünk, a *Julius Caesarról* kérdeztél, s ezért csak néhány ténnyel utalok Pécsre, mert a shakespeare-i dráma légkörével összefügg. A harmadik évadban derült ki, hogy Pécssett egy új színházi konstrukciót terveznek, s erre akarnak felhasználni. A forgatókönyvet Bécsy írta, s ő készült a színház feletti főintendánsi jogkört betölteni. Még tanácskozást is szerveztek, melyen Babarczy László, Székely Gábor, a miniszteriális Szabó István is részt vett. A terv az volt, hogy a kamarát elveszik, s maradjon csak a nagy színház – ez képtelenség! Csordás Gábor színeváltó szerepével se terhelem a pécsi regényt, se mások orvtámadásával, mert folyamatos öröklődésről beszélhetnék. Közben a színház művészi színvonala feltétlenül emelkedett, és én szerettem a társulattal dolgozni, számos új tagot szerződtettünk, sok előadásra gondolok vissza nagy szeretettel. Magad is tudod, mert megélted: képtelen helyzet, amikor az a testület és vezetősége, amelynek támogatása törvényi kötelezettség, ellened s ügyed ellen aknásit. Ezt éltem Pécssett, noha bensőséges kapcsolatokra is emlékszem; Révész Mária, Andrásfalvy Bertalan segítőkészségére, aztán a nagyszerű együttműködésre Héjja Sándor–Sebők Klára házaspárral, Vári Évával, Barkó Györggyel és a fiatalokkal. Javában mégis nyomasztó emlékek villannak fel, s mielőtt a végső szakítás bekövetkezett, kerestek Debrecenből. Igaz kísértett Amerika is, mert amikor Tennessee-ben a *Liliomot* rendeztem (1993, május), az egyetem rektora egyetemi tanárnak hívott, s felajánlotta: vezessem a színházat is. Sok okkal nem vállaltam, itthon maradtam. Életem, életünk, anyanyelvem, kultúrám, pályám ehhez az országhoz köt. Több fordulóban tárgyaltunk a debrecenieikkel; beszéltem az önkormányzat kulturális bizottságának elnökével, Márkus Bélával, aztán Mazsu János alpolgármesterrel és Lukovics Andrással is. Megvallom: nem kellett nagyon csábítani, s 1993-ban elvállaltam a színház igazgató-főrendezői posztját. Kérdésedre válaszolva: a pécsi történetek és az ország, a haza dolgainak alakulása is formálta rendezői elgondolásaimat a *Julius Caesarban*.

– *Ahogy az évadok művészi állományát nézem, kitűnik: alaposan átalakítottad a társulatot.*

– Előadások sorát megnéztem, beszélgettem a színészekkel: s azt éreztem, hogy nihil, elkeseredettség üli a lelkeket. Nem hisznek hivatásukban. Ilyen

közérzettel pedig jó szellemben közösségi munkát, színházat csinálni nem lehet. Igaz, számos színésszel nem akartam dolgozni, másoknak lejárt a szerződésük. Egy pénzügyi ügyletet is tisztázni kellett, mert a zűrzavaros idő bectelen, önös üzletelésre bátorított embereket. Erről nem tudtam. Pinczés István előzőleg megbízott igazgatóként dolgozott, s csalódott, hogy a prózai tagozat vezetését nem bíztam rá. De mint az idő igazolta, helyesen: a japán kapcsolatokban és a *Légy jó mindhalálig* zenés változatának sokadik rendezése sajnos többnyire jobban lekötötte, mint a Csokonai Színház előadásainak művészi kondíciója, főrendezői megbízatása így is változatlan maradt mindvégig. S bár Szabó László karmestert a régi debreceni időkből ismertem, úgy éreztem, az operatagozat repertoárját frissíteni muszáj, ezért Gregor József tanácsára a fiatal Kocsár Balázst hívtam zeneigazgatónak, akivel remekül dolgoztam. Szakonyi Károly kiváló író barátom Pécsen is legfőbb támaszom és munkatársam volt, vezető dramaturgként velem tartott Debrecenbe is. Mint dramaturg még Dúró Győző is velünk dolgozott. Igen, nagyban változott az együttes, de úgy is, hogy régi kedves színész-barátaimat, Simor Ottót és Csikos Sanyit Nyíregyházáról csábítottam „haza”. Ám Novák Pistát már nem lehetett a Csokonai Színházba hívni, átment a túloldalra, ha a Kossuth utcában járt, a már említett egykori Giricz-megalázás miatt. Oláh Gyuri is lemondott a színpadról, de az ő képviselőjében jeles tagunk lett lánya, Oláh Zsuzsa. Miske Lászlót a politikai fordulat előtt a nagyváradi színház előadásaiban ismerhettem meg, ő is a színházhoz szerződött, s játszik a mai napig. Gerbár Tibor visszatért, a Jóst alakította a *Julius Caesarban*, amely kitűnően sikerült, élén Szalma Tamás elmélyült és dinamikus Brutusával. H. Péteri Nikola még tanácsadónként bejárt, de helyét művészi főtítkárként Berényi Rozika váltotta, aki szintén áldozatosan szolgálta színházunkat. A gazdasági ügyek mindig tajtékos vizein pedig Fábíán Pálné jó kormányosnak és rendkívül hűséges munkatársnak bizonyult debreceni nyolc évemben. Az indulás kedvező légköre még arra is felbátorított, hogy a Nemzetközi Színházi Intézet (ITI) párizsi vezetőségi ülésén javasoltam: a következő ülést rendezzük Debrecenben. Így is történt 1993 őszén. A vezetőség tagjai megnézték, és szép, értő szavakkal méltatták *Julius Caesar*-előadásunkat.

Változások kora

– *A politikai fordulatban, az ország dúlt közügyi-szellemi állapotában mit jelentett a „végvári lét”? Másként kellett színházat csinálni, mint a korábbi évtizedekben?*

– A szellemi felelősség, a város polgársága művelődési, művészi igényének építése változatlan feladat volt. De a világ erjedésében mélységes változások buzogtak: új televízió-csatornák indultak, javuk megkezdte az igénytelenség, már-már az alantas szórakoztatás fércanyagait öntené a lakosságra. Az emberek java pedig sodródott, azóta is sodródik az árral. Szemben úszva a zavaros hullámokkal, a színház örök feladata: a történelmi tanulságok és mai küzdelmeink megjelenítése emberi és nemzeti dimenzióban. A nyelvművelés, a kultúra élte-

tése: erkölcsi és esztétikai értékek képviselője változatos műfajokban. Ami művelődési-művészeti alapozás kötelezettségét is magában foglalja főként a fiatalság nevelésében. A fővárosban esténként félszáz színház kínálta előadásait, ám Debrecennek és környékének egy színháza volt, így mindent játszóként kellett minőségi előadásokat teremteni, Múlt időben beszéltek, az internet előtti korszak utolsó éveiről, mert a vizualitás, az információ világméretű dimenzióvá tágult. De változatlan és ma is bizonyos: egy-egy színházi este közösségi élményét sosem pótolja a képek és meglehetősen alacsony színvonalú „mese”-folyamok ipari áradása. Az esti játék szakralitása, a néző jelenléte és részvétele az előadásban meg- és átélt élmény; s ha igazi, hiteles a játék, az alkalom ünneppé magasztosul.

Alighanem kérdésed más gondokra is célzott: repertoárt s folytonosságot csak állandó társulattal lehet biztosítani. Jól tudod, magad is élted: 1990 után a szerződési rendben változás következett. Számlás világ; sok színész élt vele, mert így szabadabban s kedvükre szerződhetek szerepekre. Márpedig a színházi tagság olyan kötelemekkel is jár, amit a színész szívesen elkerül; azt, hogy abban szerepeljen, amire a próbatáblára kiírt szerep kötelezi. Mert ha szabadon szerződik, ő dönt sorsa felől, tagsága esetén pedig a direktció. Nagyon megnehezült a társulat szervezése, s hozzá a jó színészek vállalták a mozgó életet, a társulatnélküliséget, a középszer java pedig önvédelemből is az állandóságot választotta. Ám a hűségre hivatkozva folytonos a kísértés a direktciónak: a maradókra építse az előadásokat. Voltaképp, ha nem is ilyen erősen, de a hatvanas években is, többé-kevésbé, ez a helyzet lappangott. Akkor úgy, hogy akik a fővárosból érkeztek tehetségesek, a visszatérés ígéretével játszottak, s a maradókban pedig irigység is munkált, ezért olykor a direktor zászlaja alatt feszültségek lobbantak a társulat életében, ahogy erről már beszéltem. Sorolom a gondokat, és a pénzügyi helyzetről külön fejezetben beszélhetnék, mert a debreceni színház sokmilliós tétellel kevesebbet kapott, mint a hasonló rangban dolgozó szegedi vagy miskolci színház.

- Alapos fordulat következett a szervezésben is. Hiszen korábban az ipari üzemek, a termelőségvetkezetek, a katonaság biztos néző-„bázis”-sal, gyakran „vattázás”-ra is alkalmas közönséggel szolgált. Ez is megszűnt az új világgal.

- Sokkal nehezebb lett a szervezők dolga, hiszen az általános szegényedés, az üzemek, a szövetkezetek leépülésének korszakába fordultunk, és egyszerűen nem volt kulturális felelős, üzemvezető, téesz-elnök, akivel tárgyalni lehetett volna. A szocialista brigádok kora is lejárt, amikor a naplóban a színészek kézzel írtakkal is igazolták a látogatás tényét. Megszűnt a katonaság is, őket se lehetett már mozgósítani egy-egy pártos előadásra. Maradt az ifjúság s az a polgárság, amelyet az előző években, évtizedekben a színház a maga varázskörébe vont, s életformája lett, hogy bérletet váltson vagy szokásaként megtekintsen egy-egy előadást. Most új gazdasági vállalkozások jóindulatát, kegyét kellett keresni, hogy valamilyen formában támogassanak egy-egy előadást, vagy évad végén a színészek jutalmazására adakozzanak. Különféle díjakat alapítottunk: a Hor-

váth Árpádról, a Mensáros Lászlóról, a Rubányi Vilmosról elnevezett elismerés, a Kardoss Géza Alapítvány, a Kortárs Művészeti Díj, a Fotó-Art, a Kölcsey Társaság, a város Csokonai-díja is az évad kiemelkedő teljesítményeit jutalmazta. Az évad legjobb énekes-színészi munkájának díjazására Neményi Lili vándorserlege már 1974 óta élt, ám a Dóry József dalénekes alapítványa 1996-ban indult az énekkari tagok elismerésére. S majdnem feledtem a nyakkendő történetét, ami Novák Istvánnak volt köszönhető. A *Vízkereszt* 1961-es előadásában Novák Keszeg András alakítását látva a televíziós közvetítésben, Somló István nyakkendőjével ajándékozta meg művészünket. 1995 márciusában Novák Pista egy szép levél kíséretében ajánlotta fel az ereklyét, s a Napló Lapkiadó Kft. pénzzel is erősítve a díj ragját, létrehozta a Thália Nyakkendő Vándordíjat.

– *Három évtizeddel visszatekintve a színház műsora állandóságot is mutat a változatosságban.*

– Említettem: Shakespeare tragédiájával kezdtünk, s mint egykor, visszatérő törekvésünk volt, hogy „kiváló magyar drámaírónk”, Shakespeare egy-egy darabját műsorra tűzzük: Pinczés István rendezésében a *Sok hűhó semmiért* és a *Vízkereszt* került a közönség elé, Szikora János pedig a *Periclest* állította színpadra, magam pedig a *Hamletet* Mihályfi Balázssal a címszerepben (1999. X. 15.). Rendezésem egy politikai rendszerváltás tragédiáját vizionálta a *Hamlet* cselekményében Sajnos, több minden nem sikerült úgy, ahogy elképzeltem, részben a szereposztás gyenge pontjai miatt. De ma is boldogan gondolok vissza Mihályfi Balázs elementáris Hamletjére, Mészáros Sára Ophelia többnyire csak áldozati szerepét eleven erővel összetett nővé formált Opheliájára, Bakota Árpád izgalmasan vad Laertesére és Khell Csörsz dinamikus játékerére.

– *Egykor a klasszikus fordítások hiányát fájlaltad (Áprily, Nemes Nagy Ágnes), most Arany helyett Nádasdy Ádám átültetésében rendezted a Hamletet. Miért?*

– Korábban a *Julius Caesar* esetében némely kifejezést pontosítva, frissítve nem Mészöly Dezső átírását választottam, hanem Vörösmarty eredetijét. Mert nyers, elementáris és vulkanikus versezete pontosabban megidézi a tragédia légkörét. Arany fordításában a *Hamletet* ma is csaknem teljesen betéve tudom. Rendezőként ellene vagyok annak a mai, sokszor otrombaságig menő gyakorlatnak, hogy az ismert, jelentős fordításokat alpári kifejezésekkel „korszerűsítik”. Általános mai gond, hogy nyelvi kifejezőképességünk és értésünk silányul. Arany gyönyörű képeit sok néző már nem érti. Írjuk át, silányítsunk? Semmiképp. Gyakran a cselekmény pergésében a bonyolultabb klasszikus fordítói megoldásokat a közönség nem tudja követni, s fontos gondolatok vesznek el. Nádasdy Ádámot én kértem fel a fordításra, és úgy vélem, izgalmasan, megújító elevenséggel inspirálta az előadás megszületését. A közönség szerette, mert értette is.

– *Ha összevetjük a jelenkori magyar művek bemutatóját a hatvanas évekkel, hatalmas a minőségi változás.*

– A magyar dráma ügyében ragaszkodásunk Szabó Magdához változatlan volt, így a *Fanni hagyományait* (R.: Pinczés István, 1993) követően a Madách Színházban előadott királytrilógiájának összevont változatát – *És ha mégis, uram!* –

Béla király címmel is színpadra állítottam (1997. X. 3.). Szakonyi Károly *A pénz komédiája* (R.: Málnay Levente, 1994) című ősbemutatója mellett *Összezárva* címmel két jelenetét Jámbor József rendezte (1997). Hubay Miklós *Hová lett a rózsá lelke?* (Nizsinszkij) című darabját elsőként mutattuk be (1997. XII. 19.). Ez is kedves munkáim közé tartozott. Miközben sorolom előadásainkat, döbbenek rá az idő változására, amire utaltál. Oly természetesen említtem a műveket és a bemutatókat, mintha mindig így történt volna, és egykor nem kellett volna igazgatóval, tanáccsal, minisztériummal és a pártközpont látható és láthatatlan uraival küzdeni egy-egy előadásért. Az új korban a szabadság adománya a szellemi és művészi munka dimenzióját parttalanná tágította. Művészi lelkiismeretünk szerint állíthattuk össze a műsort – hatalmas érzés! És nagy gazdagodást jelentett, hogy kiemelkedő tehetségű színészek, rendezők és tervezők érkezhettek a határon túlról egy-egy vendégjátékra. Például Ács Alajos Szatmárról, Hajdú Géza Nagyváradról, Hunyadi László Marosvásárhelyről jött egy-egy szerepre, Csendes László pedig a Felvidékről a színház tagja lett. Az pedig programmá lett, hogy az erdélyi magyar dráma jeles művei Parászka Miklós rendezésében sorozatban kerüljenek a debreceni színpadra: Sütő András: *Pompás Gedeon* (1993), Tamási Áron: *Csalóka szivárvány* (1994) és az *Ősvigasztalás* (1998), Székely János: *Caligula helytartója* (1996) tartozik ebben a sorba. Gyurkovics Tibor dramatizálásában, kedves és régi, külföldről hazatért barátom, Pártos Géza rendezésében Tolsztoj *Kreutzer szonátája* került színpadra. *A félkegyelműben* Bertók Lajos és Varga Mária (m. v. – Nemzeti Színház) főszereplésével pályám egyik legkedvesebb előadása született meg (1995. IX. 29.), majd a *Bűn és bűnhődés* (1998. X. 16.) következett, amelynek művészi erejét a Raszkolnyikov gondolkodásának, sorának mélységeit megmutató Várnai Szilárd mellett Kóti Árpád megrendítő Marmeladovja, Csikos Sándor Vizsgálóbírója és Majzik Edit Dunyája emlékezetes előadássá avatott.

– *A Horváth Árpád Stúdióban az új nemzedék, Darvasi László, Nagy András, Garaczi László, Hamvai Kornél darabjai szerepeltek, főként Pinczés István. Hargitai Iván és Czeizel Gábor rendezésében. Miért tartózkodtál a fiatal szerzőktől?*

– Nem tartózkodtam, hiszen segítettem, hogy színpadra jussanak. De a mindennapokban szétválak az igazgató és a rendező gondolkodása, és más az ízlésének határa is. Úgy éreztem, és érzem ma is, hogy ezeknek a műveknek csak színpadra segítője igen, de színre vivője már nem én lehetek. Mert új nemzedéki életérzés szólal meg velük, amelynek kifejezésére generációjuk rendezői hivatottak. Számos abszurdként ismert dráma izgatott jó 30 évvel azelőtt, amikor a Madáchban nem kaptam lehetőséget – Albee *Nem félünk a farkastól* és egy Stoppard egyfelvonásost kivéve. Fájdalomra nem rendezhettem Samuel Beckett, Tom Stoppard, Harold Pinter műveit. De éppen ezért éreztem azt, hogy az új nemzedék dolgozzon az új művekkel vagy olyan kiemelkedő darabbal, mint Gombrowicz *Operettje*. Pinczés István rendezésében sikerrel adtuk elő. Nagy örömem volt az is, hogy a tehetséges rendező, Hargitai Iván – a 81-es *János király* gyerekszereplője! – is bekapcsolódott az utolsó évek munkájába, amikor a színház rendezője lett.

– *Ott voltam, tanúsíthatom: Németh László Galileijének bemutatója ünnepi estévé emelkedett (1994. IX. 24.).*

– Németh László kimeríthetetlen, hatalmas gondolkodója a magyarságnak. Darabjaiból jóval kevesebbet rendezhettem, mint szerettem volna. A *Galilei*ben minden benne van, ami a *Bánk bán*ban, sőt annál több, mert a pokolra szorított értelmiségi sorsában Németh azt mondja: többet használok, ha életben maradok! Vagyis: a gondolkodó ember fölébe emelkedik a hatalomnak. Bánknak nem sikerül, Galilei másként öli meg a Gertrudisokat. A *Galilei* világirodalmi jelentőségű dráma, jóval összetettebb, mint Brecht műve vagy más hasonló, a világ színpadjait bejárt sikerdarab. Tavaly a *Hitel* színházi számában megírhattam a bemutató történetét. Itt csak annyit, hogy Németh Ágnes jóvoltából a dráma színpadi történetében az eredeti IV. felvonást először Debrecenben mutathattuk be a Pécsről meghívott Héjja Sándorral a címszerepben. Külön kiadvánnyal is erősítettük az esemény jelentőségét, melyben közöltük a zárófelvonást, s hozzá a darab születésének körülményeit felidéző Németh-írások is helyet kaptak Töreki Attila dramaturg szerkesztésében. Görömbei Andrással és irodalmár barátaival reméltük, hogy a bemutatóhoz szervezett Németh László Társaság ülése is emeli az előadás jelentőségét. Nem így történt; az író bokájáig fel nem érő „kritikusok” s egyéb alakok pizskolták Németh Lászlót, a darabot és a bemutatót. Ma is szégyenkezem: a tanácskozás szünetében a Társaság elnöke a mosdóban melegen gratulált az előadáshoz. Mondtam neki: nyilvánosan is mondd a véleményedet! Hallgatott. Ilyen időket élünk, kedves Laci, neked ünnep volt, másoknak ürügy a nemtelen esztétikai terrorra.

– *A kritikára figyeltél?*

– A Vár utca 2-ben laktam 1961-ben, s emlékszem a márciusi hajnalra, amikor izgatottan lementem az újságos bódéhoz, s várakoztam, hogy első rendezésem, *Az ész bajjal jár* kritikáját elolvassam a *Napló*ban. Borzalmasakat írt Boda István, cikkéből világos volt, hogy elvszerű hangoltsággal nem ellenem szól, hanem Szendrőt támadta bennem, hiszen az ő híve voltam. Azóta is minden kritikát elolvasok, de magas a mércém. Ifjúként írásainak 1920–1944 közötti gyűjteményét rendezve, jegyezve Kárpáti Aurél kritikái neveltek, a főiskolán Gyárfás Miklóstól színi igényességet tanultam. Kárpátinak egy kéziratban maradt tanulmányában a kritikának két útjáról beszélt. Az analitikus, elemző vonal, ebbe Vörösmartyt és Péterfy Jenőt sorolta, a másik a politikai vagy esztétikai, amely dogmatikus eréllyel számonkérő irány. Utóbbira még Ambrus Zoltán esztétikai kalandját említette, persze 1945 után a politikai szempontok diktáltak változatos igényekkel. Az elmúlt évtizedekben pedig esztétika ürügyén többnyire előítéletes légkör veszi körül a színházi életet.

– *Amely Lukács György gondolkozásában is fogan: a Tragédia is rossz darab, mert a teória az, hogy a magyar irodalom provinciális. Hát persze hogy az Németh László Galileije vagy Tamási, Illyés munkássága.*

– Borzalmasan hiányzik nálunk az analitikus kritika, az angol vagy a francia színi elemzésekben ma is megtalálható az elmélyült összefüggéseket feltá-

ró gondolkodás. Éppen ezért szerettem például a Keresztury Dezső írásait, mert felülemelkedve a napi hovatarozáson, alapos darab- és előadás-szempontok összhangjában írta beszámolóit a harmincas-negyvenes években. Később már keveset írt, mint azt az *Árnyak nyomában* (1984) című gyűjteménye igazolja. (Ma is nagyon izgalmas vallomás és elemzés a Siklós Olgával folytatott kiadatlan beszélgetése egykori színházi életünkről.) A kritika helyzeténél súlyosabb kérdést is pendítettél. Szerintem ha egy alkotó nem meri vállalni nemzeti kötődéseit, az a provinciális. Folytonosan ezt mondtam a Főiskolán is. Az elmúlt években a német színházak egy részében és nálunk is gyakran a weimarizmus újraéledése látható. Ez nemcsak az expresszionista eszközök túlburjánzásából, hanem a művek alapgondolatától való teljes elszakadásból, az eltérő rendezői gondolatmenetet kifejező színpadi eszközök használatából is áll. Minthogy már nem utazom, a televízióban, például a 3Sat német vagy az Arte francia-német csatornán igen sok német színházi előadást nézek meg. Természetesen nem mindegy, hogy ki a rendező. Például Thomas Ostermeier legutóbb látott *John Gabriel Borkmann*ja bármennyire is „szabadon” fogalmazott, de az ibseni gondolatot fejezte ki! Hasonlóképp éreztem a *Hamlet* vagy más Ibsen-rendezését nézve is.

- Hol hát a provincia?

- Igazi provincializmus, ha nem a saját mondanivalónkat, nem önálló elképzeléseinket, a magunk feszítő érzéseit, gondolatait visszük színpadra, hanem egy-egy külföldi irányzat lekoppintásával tálaljuk a darabokat. Ahogy Illyés mondta: nem az a provinciális, aki Párizsban bugaci módra viselkedik, hanem az, aki Bugacon párizsi módon illegeti magát. A hazai színháztörténetben sem különbül: még mindig sok tekintetben Bécsy Tamás egykori lukácsi elméletei hatnak, és tanítványainak követelményei gyakran az üdvözítők. Például a Jákfalvy Magdolna professzor tanítványaival készülő jelenleg internetes színháztörténet csak a magyar színjátszás egyik vonalát fogadja el értéknek, az ún. gyökeresen újítókat. Így az elemző és színházteremtő alkotók megtartó ereje, előadásteremtései számításán kívül maradnának. S ha ennek a felfogásnak áldozata lehet sok kiemelkedő alkotó, az éppen olyan hiátust teremt majd a magyar kultúrtörténetben. Hasonlóan ahhoz, mint amikor politikai okokból durván szelektáltak, lebecsülték például dr. Németh Antal totális rendezői törekvéseit és eredményeit és a polgári színház számos fontos alkotóját is. Ennek a készülő színháztörténetnek természetesen csak az alapkonceptióját és egyes részeit ismerhetjük. De nagyon aggódom, mert ha nem igazán teljességre törekvő új színháztörténet születik majd a XX. századi színházról, az rendkívüli sebet ejt majd az egyetemi oktatásban, amelyben már így is sok helyütt az elmúlt évtizedek töredékeit tanítja. Visszatérve a magyar létkérdések nagyhatású ábrázolása eredetiségének követelményéhez. Nem is olyan régen az európai és tengerentúli egyetemi fiatalság érdeklődését mi keltette fel?! Nézd meg, Jancsó Miklós a *Szegénylegényekkel* lett ismert és megbecsült filmrendező a világban, s nem azzal, amikor Antonionit követte. Említsem a második világháború előlőről

Oláh Gusztávot vagy Nádasdy Kálmánt, akiket a milánói Scalába hívtak rendezni, ők milyen mély magyar műveltséggel gondolkoztak az operáról, irodalomról és a színházról? Átok ül a fejekben, nem merjük saját kultúránkat vállalni, a világot pedig ez érdekli, s nem az, hogy miként illegetjük magunkat. Ezért szeretem Kisfaludy *Kérőkjét* s még jobban Csokonai *Karnyónéját* ma is, mert a idegenmódban tetszelgés változatait mutatja meg elrettentő szatirikus éllel.

Küzdést – új és új előadást!

– *Madách Tragédiájával átküzdöttem az életemet...*

– Provinciális hadakozás volt, mondaná Lukács elvtárs. Aki esztendővel azután, hogy a Zeneakadémián gimnazista társaimmal bemutattuk Madách drámakölteményét, 1955 tavaszán, a *Szabad Népb*ben, mely majd oroszul is megjelent, támadta Madáchot és a Nemzeti felújítását, amelyet a Rákosi-féle pártvezetés arra használt fel, hogy ezzel igazolja a Tragédia újabb betiltását. Lukács szerepe és felelőssége ebben mérhetetlenül nagy.

– *Láttam rendezésedben a Tragédiát a Madách Színházban (1981): puritán volt, de a színészek egy része túlszavalta, megvallom: alig hatott. Pécssett (1992) színek kápráztaiban változott a történelem, Debrecenben: lélek- és gondolatközelisége megrendítő volt (1996). Csaknem húsz év múltán újraneztem a debreceni előadás felvételét: érvényes és él ma is.*

– Köszönöm, ha így látod. A Madách Színházban, amely sem azelőtt, sem azóta nem játszotta névadója főművét, sem más drámáját, egyszerű, díszlet nélküli színpadon a szó erejében bízva, már-már oratorikusan próbáltam megjeleníteni. Sokféle küzdelem közepette némely színészt, aki százas szériában bulvár darabokat hadart a Kamarában, vagy már önnön égi mását képzelve deklamált, nem lehetett kimozdítani. A két szereposztásból Juhász Jácint (Ádám) érzett rá a mű igazi értékeire és mai hangvételére, Bencze Ilona szépen, szenvedélyesen játszott, és gondolatokkal teljesen beszélt. Számomra ebből az előadásból Dunai Tamás komoly, elmélyült munkája, korszerű hangvétele, gondolati megközelítésű Lucifer és Ádám alakítása a legemlékezetesebb. Pécsen expresszionista erővel, színenként más stílusban próbáltam életre támasztani, a Falanszter szint például erősen időszerűsítve: Barkó György szovjet generálisként parancsolta az eseményeket. Abban az előadásban is több értékes alakítás született, így Héjja Sándor Lucifere. Megvallom, miközben a korábbi előadásokkal foglalkoztam, már erősen nyugtalanított: miként lehetne olyan térben megjeleníteni Madách remekművét, amelyben a néző testi közelléte a gondolatokat felerősíti. A Csokonai Színház nagyszínpadát elvetve kerestük a helyszíneket, s Dávid Attila, a fiatalon elhunyt, rendkívüli tehetségű díszlettervezővel úgy gondoltuk: a sokat szidott antiszínház, a Kölcsey alkalmas hely arra, hogy a *Tragédia* terét kialakítsuk. Még gazdasági igazgatónk, Fábiánné Mandika – aki egyébként mindig pártolta terveimet – is eleinte megrémült, micsoda összegbe kerül a színháztér „átépítése”, vagyis az előadás terének létrehozása. Aztán

kiderült, olcsóbb lett, mintha a nagyszínpadon egy hagyományos *Tragédiát* állítunk színre.

– *Szegény színház – boldog pénzügyes?!*

– Nem tagadom, Brook különböző szertartás-előadásának hatása és a tartuiai Budapesten látott merész *Tragédia*-értelmezése (1970) is kísértett, hogy Libor Kata szinte jel-meztelenített ruháiban a költő látomásaként, rituális játékká formálva, a közönség lélekkörébe hatolva idézzük meg Madách gondolatait, vívódását. Csikos Sándor nem egy cinikus, világrontó ördögöt alakított, hanem a Költőt, aki az Úr is volt, és Lucifer is. Így a Lukács idézte Erdélyi János, szerintem, téves és torz gondolatát, miszerint „e rémítő látomások az ördög művei...” – ezt a tételt a debreceni előadásban tudtam legerősebben tagadni. Uhrík Dóra a történelem változásában és a Haláltáncban a tömeg mozgását mesterien absztrahálta, Bertók Lajos és Majzik Edit Ádám–Éva-párosa érzékenyen s hatalmas szuggesztivitással küzdötte át magát a korokon, mígnem az előadást záró haláltáncban maguk is a néppel sodródnak, s járják az élet táncát. S kérdő-kétséget sugárzó némaságában marad a magányos Költő-Lucifer. Az Úr nem tud igazán válaszolni. Küzdést? – de hát ez kevés, nem ad igazi választ a költő Ádám végső kérdésére, mindannyiunk szorongására és kétkedésére. A Költőt és az Urat egynek láttam: s az élet értelméről folytatott hatalmas vita végén: az Úr mintha elsírná magát. Mert nem tud többet mondani, s nem tud segíteni az embernek, mint azt, hogy higgyen.

– *Csikos Sándor vendégként nálunk, a Nemzetiben Iglódi István rendezésében a vár-színházi Tragédiában is alakította Lucifert. Bertók Lajos pedig jelentkezett: szeretne a Nemzetibe szerződni. Tapintatosan elhárítottam. Latinovits, Linka, Dégi és Bertók, aki 2006-ban negyvenévesen hunyt el... – kísértettek az önpusztító színészek?!*

– Mindannyian kivételes adottságú, érzékenységgű östehetségek voltak. Bertók Lajossal első közös munkám Miskin herceg volt (*A félkegyelmű*, 1995. IX. 29.). A betegségével összefüggő majd két éves kényszerű színházi távollét után megkerestem, és sok órás beszélgetésben ismertem meg őt igazán mélyen. Vállalta, hogy az üzembiztonság kedvéért „leduplazzuk”, de végül erre nem került sor. Felejthetetlen alakítása született. Kiválóan próbált a *Tragédiában*. Rendkívül okos volt, fantasztikusan értette Madách szövegét, de intuitíve. Bertóknak a lelkéből lehetett előhívni Ádám voltát. Kivételesen megértettük vele is egymást éppen úgy, mint egykor Dégi Pistával és Linka Gyurival, akik kedves színészeim között is a legnagyobbak. Dégi egyaránt volt megrázóan önmagát tépő Trepljov és zseniálisan komédiázó Scapin. Linka alkotómódszere különbözött, neki a Nemzeti Színház nagy színészei meghatározó tanárai voltak, de igényelte s várta a rendezői részletes instrukciókat és segítséget. Tragikus történetek és epizódok is fűződnek Linkával és Bertók Lajossal való munkához. Főként egy-egy előadás biztonságát kockáztatták, de ezeket vállalnom kellett. Örülök, hogy vállaltam.

Biztos vagyok abban, hogy az ilyen kivételes tehetségekhez másként kell a rendezőnek közeledni, bármilyen korúak is. Nemcsak a munkamódszert illetően,

de nehéz sorsuk is sokkal több figyelmet, megértést követel, mert tragédiákat hordoznak és szenvednek. Mindenkor tudomásul kell venni a formátum kivételes voltát. A belterjes, anekdotizmusba fullasztott színháztörténet süket erre. Nálunk a színházi gondolkodás kávéházi pletykaszínvonalon él. Az az átok, hogy nem arról beszélnek, milyen óriási alakítások igazolják például Csontos vagy Somlay, vagy egy-egy nagyszerű kortársam – színészek és színésznők – művészi nagyságát, hanem anekdotáznak ki-ki fukarságáról vagy indulatainak kitöréséről. A fontos pedig az, hogy Somlay micsoda erupcióval alakította Petúrt, s dörgő taps követte, amikor, kicsit előre lépve, „Üsd az orrát, magyar, aki bánt”-ot mennydörögte Rákosi Mátyás korában, de természetesen sorolhatnánk mások kiemelkedő alakításait is, amelyek olykor megrendítő viaskodások közepette születtek.

– *Másfél évtized múltában színészeid alakításainak emlékezete nem kopik?*

– Átalakul, a folyamatos munka és az alakítások sűrűsödnek, s valami öszszegző kép formálódik. Az például, hogy Oláh Zsuzsa milyen tehetségesen dolgozott, és oldotta meg szerepeit – darabcímet nem is sorolok, mert a tartalmas és folyamatos színészi munkát hangsúlyozom. Szilágyi Enikő: *Hedda Gabler* vagy mint Christine (Ezra Mannon felesége) O’Neill *Amerikai Elektrájában*, hatalmas szerepeket vagy epizódokat s ezzel együtt valamennyi előadásnak a rangját jelentették. Varga Évát erős ösztöne és tudatossága más szerepek mellett Lavinia megformálását emelte jelentőssé az *Amerikai Elektrában*. Hősi alkata ellenére Miske László remekül játszotta groteszk szerepeit. Bakota Árpád karakteres, erős munkabírásával a megbízhatóság nyugalma sugározta a rendezőnek és az igazgatónak is. Kakuts Ágnes például a Miller-egyfelvonásosokban Kiss Manyi ragyogó utódjaként él bennem. Látod, milyen igazságtalanság, hogy szűkíti az ember nyolc évad tán száz előadásának annyi sikerszínészét. Barátaimról, Simor Ottóról, Kóti Árpírról nem is beszéltem – őket művészi-emberi küzdőtársaimként szerettem tizenhat debreceni évemben. Ottó sok-sok alakítása az első és utolsó korszakban, Árpi szikrázóan éles szerepgalériájából hadd emlékezzem Dosztojevskij-alakításaira vagy éppen a *Hamlet* Sírásójára, és nem említettem például a stúdióbeli remekléseit sem.

– *Az operatagozatról sem szóltál. Ha ifjan Nádasdy hívására nem szerződöttél az Operaházba, évtizedek múltán ezt a műfajt is szolgáltad Debrecenben.*

– Kertész Gyula sajnos már nem élt, amikor igazgató lettem. Ez is hozzájárult, hogy vendégek mellett magam is végre rendezhettem operát. Említettem: Kocsár Balázssal kitűnően dolgoztunk; sikeres Mozart-ciklust szerveztünk; nagyon szerettem az *Anyegin*t (1998. II. 27). Nagy hatással került színre Verdi *Don Carlosa* (2000. III. 10.). Kedves előadásom volt a *Hunyadi László* (2000. IX. 15.). Tréfás Györgyöt kell-e méltatnom, hiszen az ország egyik legjobb basszistája. Színészként is kitűnő – én még emlékszem arra, amikor a *Nebáncsvirágban* játszott, s a *Szent Johannában* egy fiatal papot alakított, most pedig sorra remekelt Fülöpként, Basilió vagy Gremin herceg és Gara nádor szerepében. Bódi Marianna szédületes Ebolit énekelt-alakított a *Don Carlosban*, Sudár Gyöngyvér Tat-

jánája, Mozart-alakításai, Várady Zita sok-sok alakítása, Hegyes Gabi ismét Szilágyi Erzsébetként ragadta magával a nézőket csodás szólamával, vagy éppen Zerlínaként. Mohos Éva játékkultúrája többek között a *Figaró házassága* Marcellina szerepében és Larina asszonyként érvényesült. Andrejcsik István többször, például a *Don Giovanni* (1997. IV. 11.) és az *Anyegin* címszerepében vendégszerepelt nagyszerűen. Örömmre, kevéssel halála előtt, Vámos László is visszatért a Csokonai Színházába: első Mozart-rendezéseként színre vitte a *Varázsfuvolát* (1994), és felújította az *Álarcobált* (1994). Többször rendezett Galgóczy Judit és Nagy Viktor is. Bizony, ez már nehezebb korszak volt, mint Rubányi Vilmos idejében. Kisebb operatársulatban növekedett a vendégénekesek száma, így a társulati szellem megőrzésére még jobban kellett figyelni. De jó érzéssel mondhatom, hogy a Téri-Vámos-Blum-korszakot követően a prózai és operatársulat újra kivételesen harmonikus együttműködésben dolgozott.

– *A színház minden ügyének főfelelőseként a fővárosban, immár az Egyetemmé lett Főiskolán tanítottál, s a Nemzetközi Színházi Intézet (ITI) hazai életét is intézted. Hogyan szervezted az életed? A színházi kocsi vitt és hozott?*

– Tévedés! Egykor, ifjú főrendezőként és később sem éltem a hivatali autózás előnyével. Legfeljebb ha valami más ügyben éppen Pestre ment az autó, utaztam én is, de sok százszor vonatoztam Debrecen és Pest között. Kényelmesebb lett volna kocsival? Aligha. Szabadságot a vonat adott. Szerettem a vonatot, mert tudtam olvasni, jegyzetelni, csöndes magányban gondolkodni. Ellentétben az autóval, amikor az ember beszédkényszeres helyzetben van. Ezt erősíti Filep Tibor, akinek könyvéből értesültem: igazgatósága (1973) után „Tóthfalusi” egykori gépkocsivezetőjétől szerezte a híreket a színház belső ügyeiről. Fővárosi elfoglaltságaimat hétfőn bonyolítottam; az Egyetemről a XX. század rendezői stílusairól szóló előadásaim után délben vagy délután mentem az Intézetbe, ahol a nemzetközi kapcsolatok ügyeit bonyolítottam. Legkésőbb kedd reggel visszavonatoztam Debrecenbe. Természetesen ez túlterhelés volt, ugyanakkor örömet adott a sok munka, amely néha kétségtelenül kifárasztott, ebből néha kimerült lettem, és türelmetlen is.

– *Sértettél?*

– Ha olykor megsértettem embereket, bocsánatot kértem, de a színház folytonosan az érzelmek sűrített állapotába hajtja azt, aki olykor az örületig menően a tökélyt hajszolja. Vagyis a legjobbat akarja mindenáron, akár tekintet nélküli maga emésztésében is.

– *Évtizedeken át a Színház és Filmművészeti Főiskolán, illetve az Egyetemen tanítottál. Mondd, miként nevelődhettek ott nemzedékek, akik rendezőként, színházi emberként köpnek a magyar kultúrára és a nemzeti érzésre?!*

– Ne kérj tőlem részleteket és véleményt – saját egykori fészkekről kéne beszélni, mint emeritus professzornak. Igaz, az intézménnyel, sajnos, nem az én hibámból, minden kapcsolatom megszűnt, még a 150. évfordulóra sem gondoltak rám egy meghívóval 47 évnyi tanítás után. Így csak annyit: abban a pillanatban, ha egy nevelő intézmény nem az egészet, csak részt vállal feladatából,

megkérdőjeleződik a léte, ha nem a magyar színház teljességét tanítják például a magyar dráma és színháztörténetben a hallgatóknak és doktorandusoknak, az végtelen károkat okozhat kultúránk életében, önbecsülésünk megtartásában. Egyébiránt: tudományos eredmények híján is jogos kérdésed megalapozottsága.

– *Hogy éltél család nélkül debreceniséged harmadik felvonásában?*

– Korábbiaknál nyugodtabban. Mert a hatvanas években egyik albrételtől vetődtem, vonultam a másikba. Laktam kollégákkal, Sinkó Lacival is, de legemlékezetesebb a Csapó utcai szállásom volt, amit Halasi Imrétől örököltem. Amikor hajnaltájt hazafelé vettem az irányt, a piaci kofák már éltek az életüket. Olykor italban pácolt kedélyemet csak fokozta a virágárusokkal, zöldségesekkel éledő utca, kicsit olyasként, mint ahogy a *My fair Ladyben* London megelevenedik. 1979–81 között röpké időkre a színészházban laktam. Direktori koromban pedig a Piac utca 43-as számú nagy bérház hátsó traktusában, csöndben éltem. A színházi bútorok mellett pesti lakásomból hozott tárgyak otthonias légkört sugároztak, s feleségem, Ágnes és lányaim is meglátogattak. Fruzsina hivatalosan is, mert több előadás, így például a *Hamlet*, a *Tragédia* álarcait is ő tervezte. Otthonom lett Debrecen, színi lelkem székesfővárosává emelkedett. Görömbei András jóvoltából az egyetemen vagy négy éven át taníthattam. Talán két évig én jártam a fiatalokhoz, amikor sűrűbben adódott munka, a diákok jöttek a színházba, s az igazgatói szobában emlékezetes beszélgetéseket folytattunk a XX. századi színjátszás kérdéseiről. Némely fiatal, akinek kedve volt, bekapcsolódhatott a színház életébe. Debrecen családiassága már házon belül is bonyolódott, hiszen Csikos Sanyival 1967-es miskolci vendégrendezésem óta baráti közelségben voltam. Kivételes a kapcsolatunk, mert ebbe feleségem, Ágnes is beletartozik. Kis harcokat vívtunk, de hát ez is a barátság és a bizalom jele. Sándor igen művelt, igaz szellemű művész, Nyíregyházán társulatot vezetett, így tud közösségben gondolkodni. Jó értelemben ő képviseli a debreceni szellemiséget. Sokat beszélgettünk a színházról, a formálandó arculatról Az Ady Gimnáziumban is hatalmas szakmai és léleképítő munkát végez. Lehet, hogy hibám, nem ismertem fel, hogy rendezői feladattal is meg kellett volna bíznom, de annyi fontos, nagy szerepet játszott, hogy terhelhetőségének tetőzését érzékeltem az évadokban. Gyakran beszélgettünk Simor Ottóval a klubban s nálam is, Kótihoz inkább mi mentünk.

– *Említhetnék kiváló rendezőket, akik igazgatásra nem alkalmasok, érthetően, mert az alkotás folyamatos és lázas képzetében a hivatali módszerességre az elméjük nem forog. Miként győzted a két állapotot?*

– Hajnali ébredéskor átgondoltam a napi tennivalókat, kora reggel bementem a színházba, még az ügymenettel foglalkoztam, s 10-től próbáltam, s az időben nem zavarhattak, egész kivételesen: csak a szünetben. A két feladat nem keveredhetett, mert azt mindkét rend, az alkotásé és a hivatalé is megsínyli. De ez csak úgy alakítható, ha jó és megbízható munkatársak dolgoznak melletted. Ha nem akarsz mindent magam megoldani, mert úgy képzeled, hogy te tudsz mindent jobban. Önálló és megértő színházi emberek szükségeseek – szeren-

csémre a titkárságon Nikola, majd Berényi Rozika és Fábíán Pálné, a gazdasági igazgató ilyenek voltak – érzékenyen, figyelmesen és kitűnően dolgoztak. Fábíánné nagyon okos debreceni gondolkodású asszony, jól bánt az emberekkel. S ha összevesztünk, a jóért történt. De emlékezni kell a három korszak számos kiváló munkatársára Dombrádi Csaba műszaki vezetőre, a színpadmesterekre, az irodák szerető dolgozóira, Erdész Terikére a csodálatos, örök-könyvtárosra...

Mivégre...?

– *Debreceni éveid összegzése szinte életmunkásságodat is tükrözi: Bánk, Tragédia, Uri muri, Galilei, Szabó Magda Ókútjában a debreceni és a magyar történelem, Nizsinszkij s a világirodalmi művek sorában: Peer Gynt, Hamlet, a Dosztojevszkij-dramatizációk, Csehov Sirálya, Az ész bajjal jár: orosz satíra – a kezdethez érteztünk. Személyes vallomások is?*

– Családunk és Somlay sorsa a történelem és a politika tajtékozó esztendeiben érzékennyé formálta azt a kisgyermeket, aki bábszínházat játszva, a *János vitéz* előadásában elmerülve, a színpad örök varázslatában élt. Magyar klasszikus darabokat említessz: igen, személyes vívódásaimat fogalmaztam meg, amikor a szabadság kérdésének, az értelmiség „veremben vergődésének” (Németh László kifejezése) drámai, tragikus helyzetét próbáltam megfogalmazni Katona vagy Németh László darabjaival. És azt, hogy kelet-közép-európai bezárt és függő állapotunkban, tehát a nemzet válságos helyzetében az értelmiség miként viseli a megpróbáltatásokat. Móricz rettenetes láttelepe sem csak a két világháború közötti időt példázza. Az orosz irodalom remekműveit említetted. Rajongtam értük, s ha regények is, dramatizáljuk őket! *Bűn és bűnhődés*: a tehetetlen ember drámája, aki nem önmagáért öl, hanem gyűlöli a gazdagságot, és a maga tehetetlenségében gyilkol. Az *Ördögök*et nem rendeztem, de nagyon izgatott a kérdés: kisszerű emberek, akik nem tudnak összefogni a zsarnokság ellen. Camus-t már említetted; *Caligulájában* a zsarnokság csaknem perverz örülete, természetrajza is kifejezi azt a világot és kérdéseit, amiben éltünk, vívódtunk s megmaradni akarunk. Műveket soroltál, s én folytattam újabakkal, személyes és közösségi gyötrelmeinket kifejező nagy alkotásokkal. Ami azt is jelzi, hogy szabadságfosztott állapotunkban mely darabokkal akartuk kifejezni sorsunkat. Igen, az orosz satírában, már amit engedtek, szovjetizált életünk emberi természetét lehetett a néző előtt megvilágítani. A *Sirályban* a színházcsinálás kudarca és az értelmiségi lét csődváltozataira ismerhetünk. A *Tragédia*: színenként a történelem jelen idejű küzdelmeit és dilemmáit is izzíthatja bennünk. Említettük: a *Julius Caesar* és a *Hamlet* társadalmi változásunk nagy politikai és emberi kérdéseire akart hozzászólni. 1956 – és manapság, sorompós századunk után: menjünk vagy maradjunk? Ibsen darabjában az Aase-jelenetben azt mondja Peer: „Vár a nagyvilág.” S amikor az öreg Peer hazatér, akkor döbben rá: mit hagyott itt. Ibsen egy kis nép nagy írójaként, világjárt bölcsességgel sorstapasztalatként összegzi nemzetének: nem vár a nagyvilág!!! Peer hazatér,

és őt temetik! – mert senki nem emlékszik rá. Az emberi és a nemzeti létezés nagy drámakölteménye a *Peer*, akárcsak a mi *Tragédiánk*.

– *A biblikus időből a jelenig érve a színházban nyolc – mit nyolc (!), tizenhat – év történetét gombolyítottuk le. Közben 1998 tele fordulatos idő: parlamenti választáshoz közeledtünk, s a Csokonai Színház direktiójára pályázatot hirdettek. Megírtad s beadta, volt mire hivatkoznod a folytatás igényében. A város vezetése is hasonlóan gondolta?*

– Terjedt a híre, hogy más is aspirál. Meghallgatás előtti este megjelent Lukovics András, a szocialista frakció vezetője, a városi Kulturális Bizottság elnöki funkciójában, és közölte: csak abban az esetben maradhatok a színház főrendezője, ha az igazgatói pályázatomat visszavonom. A saját jelöltjét akarta kineveztetni, nevet nem mondott, hitelesítenem kellett volna a jelentéktelen elvtársi pártfogoltat. Rövid úton megszakítottam a társalgást. Természetesen a fájdalmas távozást választottam volna Lukovics tervének sikere esetén. Másnap délelőtt Fábiánné Magdikával estig végigvártuk a városi közgyűlés egész folyamatát, mivel a színház igazgatói pályázatának kérdésére csak késő délután került sor. Rémes nap, rémes világ – mondja Rickl Mária a *Régimódi*-ban. Gondold el, hogy délelőtt 10-re bementünk, s délután négy óra elmúlt, amikor behívtak. Úgy bántak velem, mint egy kezdő pályázóval. Akár Pécsen az SZDSZ-es polgármester idején, amikor a politikai okokból kialakult városi patthelyzetet Kellermayer professzor így jellemezte: „Nincs mit csinálni.” 1997 januárjában Csokonai városában ismét kiszolgáltatottja lettem a politikának. Az is bolond..., aki igazgatónak megy... mormogtam magamban Csokonai nyomán. Hatvankét évesen ácsorogtatnak egy fél napot, majd nívótlan, gyermekes kérdésekre kell válaszolnom. Bizonyos szinte: az igen tisztelt városatyák többsége annyi fáradságot is sajnált, hogy huszonkét oldalas pályázatomat elolvassa. Ami nemcsak személyem, hanem a Csokonai Színház ügyének a mélyeséges lebecsülése is. Aztán szavaztak, a szocialista frakció egy része is Lukovics ellen volt. Így igazgató maradhattam.

– *A városvezetésben fordulat következett, érzékelted?*

– Az első évben nem volt kapcsolatom Kósa Lajossal. Ha jól emlékszem, az állatkert igazgatója lett a kulturális ügyek felelőse, s jóindulatúan ajánlotta: nézzek állás után, mert keresik az utódomat. Tűnődtem: vajon lehetséges, hogy ennyi munka a Csokonai Színházért sem elég igazolásnak? Egy percnyi ötlettel valakit el lehet távolítani? Aztán hírlett, hogy a kutatás abbamaradt, és polgármester úr gyakran eljött a színházba. Konfliktusos kapcsolat nem volt közöttünk. 2001 tavaszán, amikor az új pályázatot lezárták, az értékelő bizottságban én is benne voltam. Összeültünk, megvitattuk az anyagokat, s három pályázót értékeltünk úgy, aki méltón képzei a színház jövőjét: Csikos Sándor, Hargitai Iván és Halasi Imre. Többünk által javasolt variáció került a közgyűlés elé, amely a három tervezet írójából formált volna közös vezetést (igazgató: Csikos Sándor, főrendező: Hargitai Iván, ügyvezető igazgató: Halasi Imre). Nem így történt; Csutka István, a negyediknek betuszkolt pályázó kapta meg a színházat. Utódom megduplázott, csaknem egy milliárdos költségvetéssel dolgozhatott tovább...

- *Borítékos búcsúztató volt?*

- Pro Urbe-elismeréssel köszönt el a város vezetése, amely nagyon jól esett.

- *És a társulat?*

- Különös esemény - még előbb történt. Kezdték szervezni a színházban búcsúztatásomat, s az önkormányzatiak bizonytalankodtak, mert össze akarták kötni az új igazgató bemutatásával, s ez nem a mi búcsúnk lett volna. Végül Fábiánnéval mi hívtuk meg az együttest belső ülésre. Összegyűlt a társulat, színészek, énekesek, műszakiak, és többen szép szavakkal emlékeztek az együtt töltött évekre. Végül a hivatalos szervek, a város és a megye képviselője is megisztelt bennünket. De még ennek előtte történt a legmeghatóbb pillanat: utolsó rendezésem, a *Denevér* előadásán, a II. felvonás házi koncert jelenetében néhány szereplő formálisan becipelt az ügyelőpulttól a színpadra, Hegyes Gabi kedves szavai közben zokogás tört rám. Nagyon megviseltek a történések, a fájdalmas búcsúzás, a váltás körülményei... Az utolsó napokban 200-as vérnyomást mértek, benn akartak tartani a nagyerdei klinikán, de akkor már el kellett indulni, s amikor hazaértünk Budapestre, ott kerültem azonnal kórházba. Miközben Debrecenben üritettük a lakást, betoppant Csikos Sanyi, aki feleséggel és velem együtt megvárta, amíg az utolsó búcsút, bőröndöt is leviszik. Olyan volt a jelenet, mint Csehov *Cseresznyés kertjének* utolsó felvonása. Miközben Sanyi lekísért a földszintre, átvillant bennünk a tizenhat év: Sándorral Debrecen búcsúzott...!

- *Jártál azóta a városban?*

- Háromszor. Azon az őszön (2001) rendőrségi idézésre rendelték, ahol kihallgattak. Utódom, Csutka István nemtelen támadást indított Dombrádi Csaba, a kitűnő műszaki vezető ellen. Csabát úgy megviselte a hadjárat, hogy nem sokkal később szívinfarktust kapott. Mire tisztázták az ügyet, késő lett. Másodszor Szabó Magda ravatalánál beszéltem a nagyerdei temetőben. Harmadszor a Szabó Magda Kuratórium tagjaként a Kollégiumban üléseztünk. Akkor elmentem a színházhoz, a főbejáraton át az előcsarnok lépcsőjére ültem, és szétnéztem. Újra olvastam a régről annyira ismerős feliratokat, tűnődtem a továbbfutó időn - bizony a Nagyerdő fái is öreggé vastagodtak, melyek alatt fiatalon Latinovits Zolival, Timár Évával és a többi ifjú társsal álmodoztunk a színházról, s nagy előadásokra készültünk. Hazajöttem, és a kuratóriumi ülésen történtek nyomán közöltem: tekintsenek el további közreműködésemtől. Ennyi.

- *Tizenhat debreceni évad égi és földi legjobb társulatát meg tudod nevezni?*

- Nem a teljesség igényével, a hölgyek között Gurnik Ilona, Hegedüs Erzszi, Hotti Éva, Lontay Margit, Szabó Ibolya, Újvárossy Kató, Majzik Edit, Meszléry Jutka, Timár Éva, Tóth Judit, Oláh Zsuzsa. A férfiak sora: Novák Pista, Latinovits Zoli, Linka Gyuri, Dégi Pista, Kóti Árpai, Bertók Lajos, Oláh György, Gerbár Tibor, Sárosdy Rezső, Kézdy Gyuri, Csikos Sanyi, Szalma Tamás, Haumann Péter, Sinkó Laci, Cseke Péter, Cs. Németh Lajos - velük képzelem, hogy álomszínházamban a *Vihart* játsszuk.

- *„Tagadást és széthullást érzékelünk magunk körül, amelyben civilizációink vagy eltűnnek, vagy kénytelenek lesznek cselekedni” - olvasom könyvedben Saint-Denis 1968*

nyarán neked írott sorait. A tagadás szelleme akkor szabadult el, májusban, Párizsban. Azóta csak romlott a világ, s a művészet megváltói mániákusan az omlást profétálják. Mondd Gyuri: a széthullás, a pusztulás, a haláltánc mámorában ugyan mit tehet a színház megváltásunk végett?

– Kérdésedre előbb tünődöm azon, hogy Saint-Denis ma mit válaszolna. „Azt kérdezi, hogy miért ez a rettenetes pesszimizmus és dekadencia? Mert a francia értelmiség és általában az emberek szégyellik magukat, hogy sokan miként viselkedtek a német megszállás idején” – válaszolta már 1962-ben kérdésemre: miért árad a végletes elkeseredés, halálvágy a filmekben vagy az akkor látott új francia drámákban? Most is mondaná, amit egykor: Sartre ártó szelleme helyett tessék Camus-t megismerni! Aki a *Pestis*ben a pusztító kór megsemmisítésének parancsát fogalmazta meg, s azt, hogy jöjjön a megújulás! Emberi létünk holnapjáról van szó. Felliniék generációja elment, nézd meg a világ filmművészetének java jobbára megszűnik hatni. Helyettük elszabadult az igénytelen szórakoztatás, a horror, a kíméletlen egymást gyilkolás barbár szelleme. Elsősorban az amerikai és honkongi-kínai filmekben s természetesen a tévében, és sajnos nálunk is! A weimart idéző nihilbe hajló előadások helyett miért nem vetik szemüket például a színházcsinálók a londoni Angol Nemzeti Színházra, amelynek vezetői, rendezői mindig a hazai és világirodalom egyetemességének akartak helyt adni?! Természetesen, ahogy az igazgatók váltották egymást, a műsor tendenciája, ízlésirányai is velük változtak, de soha nem telepedett rá a műsorra egy életérzés vagy egy kizárólagos „főirány”, s főként nem a kegyetlenség rémvilága. A világot egyre jobban többféle halálos veszély fenyegeti... A színház felelőssége csak erősödött: védeni kötelessége emberi voltunkat, a humánusot. Nem értelmiségi az, aki nem azt hirdeti, hogy a pestis, a patkánykór után jöjjön a megújulás. A *Vihart* említettem, a színház Prospero meséjét igényli, „...a sötétség fiát / Magamnak kérem” – mondja. S a mese varázslatában játékosok és nézők szent együttlétben megélhetik, amit Prospero ígért: „S kétségbe kéne esni ma, / Ha nem könnyítene szent ima, / Mely a kegyelem kényszere” (Babits Mihály fordítása).

Igen, a színház imádságos hely a Rontás ellen.

– *Már esteledik!... – mondaná Krúdy Gyula lámpagyújtogatója. Kedves Gyuri! Köszönöm az együtt töltött órákat.*

Ablonczy László

Köszönet a segítségért a szám összeállításában: A. Szabó Magda, budapesti Nemzeti Színház; Bakó Endre, író, a Hajdú-Bihar Megyei Napló nyugalmazott főszerkesztője; Kávási Klára, a Nemzeti Színház nyugalmazott könyvtárosa; dr. Kovács Ilona, a Hajdú-Bihar megyei Levéltár osztályvezetője; Nánási Andrea, a debreceni Csokonai Színház könyvtárosa; R. Simor Katalin újságíró; Szabó Anna Viola, a Déri Múzeum munkatársa, Vajland Judit, a debreceni Csokonai Színház sajtófőnöke.